

Σημειώσεις καί παρατηρήσεις γύρω ἀπό τήν ἑλληνική καί νοτιοβαλκανική πραγματικότητα τοῦ XVIII αἰώνα

I. Τό γενικό περίγραμμα

Στό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰώνα ἡ ὀξυνση τῶν κοινωνικῶν ἀντιφάσεων σέ πανευρωπαϊκή κλίμακα ὑποχρεώνει τίς βασικές ἀποικιοκρατικές δυνάμεις νά ἀναδιπλωθοῦν πρὸς τό ἐσωτερικό τους. Αὐτό ἴσχυε ἰδιαίτερα γιά τή Γαλλία πού ἡ μεγάλη ἀστική ἐπανάσταση καί ὅ,τι αὐτή συνεπάγονταν τῆς δημιούργησε ὀξύτατα ἐσωτερικά προβλήματα.

Ἡ ἀναδίπλωση αὐτή στόν εὐρωπαϊκό μητροπολιτικό χῶρο συμβάδισε μέ τή μεταφορά τῶν συγκρούσεων στόν εὐρύτερο Μεσογειακό καί εἰδικότερα αὐτόν τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης, ὅπου ἡ ὀθωμανική αὐτοκρατορία δέσποζε πολιτικά. Ἡ μεταφορά τῶν συγκρούσεων στόν ἀνατολικομεσογειακό χῶρο, ἔκφραση τῆς ἀδιαμφισβήτητης ἀνόδου καί ἐξάπλωσης τοῦ παγκόσμιου ἀποικιοκρατικοῦ συστήματος σέ συνδυασμό μέ τήν ἐσωτερική παράλυση - ἀποσύνθεση τοῦ ὀθωμανικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, διαμορφώνουν βαθμιαῖα τό πλαίσιο τοῦ γνωστοῦ μας ἀνατολικοῦ ζητήματος.

Τό ἀνατολικό ζήτημα παρουσιάζει δύο πλευρές πού βαθύτατα συνδέονται καί ἀλληλοσυναρτῶνται. Αὐτήν πού σχετίζεται μέ τήν ἀγρία διαπάλη τῶν μεγάλων ἀποικιοκρατικῶν μητροπόλεων γιά κατάκτηση καί κυριαρχία πάνω στούς δρόμους ἐμπορικοῦ καί στρατηγικοῦ ἐλέγχου τῆς Ἑγγύς καί τῆς Ἀπώ ἀνατολῆς καί αὐτήν πού σχετίζεται μέ τίς καμπές πού ἔπαιρνε ἡ ταξική πάλη μέσα στό ἐκτεταμένο γεωγραφικό σῶμα

τῆς αὐτοκρατορίας τῶν ὀθωμανῶν. Ὁ ἀγῶνας τῶν ὑπόδουλων λαῶν γιὰ ἐθνική, κοινωνική καί πολιτική χειραφέτηση ἐπαιρνε ἀναγκαστικά διπλό χαρακτήρα. Ἀντί «φεουδαρχικό» - ἀντιοθωμανικό καί ἀντιαποικιοκρατικό ταυτόχρονα στό βαθμό πού ἡ διαμόρφωση αὐτοκίνητων καί ἀνεξάρτητων ἐθνικῶν κρατῶν στόν στρατηγικῆς σημασίας γεωπολιτικό αὐτό χώρο, ἔρχονταν σέ οὐσιαστική ρῆξη μέ τά συμφέροντα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀποικιοκρατικοῦ κεφάλαιου πού διέβλεπε στήν κίνηση αὐτή ἓνα μελλοντικό ἀνταγωνιστή.

Τήν περίοδο αὐτή εἶναι πού τό ἀνατολικό ζήτημα μπαίνει πιά σέ μιάν ὀριμότερη φάση. Ὁ διαμελισμός ἢ ἡ ἀπόσχιση καί ἡ δημιουργία ἀνεξάρτητων ἐθνικῶν ἐστιῶν δέν φαίνεται νά ἀποτελοῦν μιά μελλοντική ὑπόθεση ἀλλά μιάν ἄμεση πραγματικότητα.

Εἶναι γενικά παραδεκτό τό γεγονός ὅτι οἱ ἀντιθέσεις στόν ὀθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό τοῦ 18ου αἰῶνα εἶχαν πάρει διάσταση ἐκρηκτική. Τό παραδοσιακό πλαίσιο τῶν παραγωγικῶν σχέσεων θραύεται καθημερινά, ἡ ἐξάπλωση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι πιά φανερή ἂν καί ὄχι κυρίαρχη, ἐνῶ τό κράτος ἐξακολουθεῖ νά λειτουργεῖ μέ βάση τά παραδοσιακά «ἀπολυταρχικά» χαρακτηριστικά του.

Αὐτός ὁ «κινητικός ὀργανισμός» τῶν ἀσταμάτητων κατακτήσεων - ἐξαπλώσεων ἔχει ἀπό καιρό φτάσει στά ὅρια του ἀναγκασζόμενος νά ἀναδιπλωθεῖ καί νά προτάξει τήν ἀναγκαιότητα τῆς ὀργάνωσης τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ χώρου. Αὐτό, ἀπό τίς ἀρχές ἀκόμα τοῦ 17ου αἰῶνα, δημιούργησε σταδιακά μιάν ἀλυσίδα προβλημάτων, ἓνα σύγχρονο γόρδιο δεσμό πού μόνον ἡ σπάθα τῆς ἐθνικοαπελευθερωτικῆς ἢ ἀποικιοκρατικῆς ἐκδοχῆς μπορούσε νά λύσει.

Τό κράτος τῶν ὀθωμανῶν δομήθηκε ἐξ ἀρχῆς πάνω σ' ἓνα ἰδιότυπο κορπορατισμό. Αὐτός ὁ «λαός τῶν πολεμιστῶν», τό ἀποτέλεσμα τῆς συνάρθρωσης τῶν ἀδιάκοπης κινητικότητας πολεμικῶν ὀμάδων πού «κάνανε τόν πόλεμο τρόπο παραγωγῆς», ἂν καί ἀποτελοῦσε τό κυρίαρχο καταπιεστικό ἔθνος διαμόρφωνε τοὺς δρους ὑπαρξῆς του στό ἀντιφατικό γεγονός ὅτι οἱ πολῖτες του παρόλο πού ἦσαν κύριοι τῶν μέσων παραγωγῆς, βασικά δέν ἦταν ὀργανικά δεμένοι μέ τήν παραγωγή οἱ ἴδιοι στό βαθμό πού κατὰ πρῶτο λόγο ἀποτελοῦσαν τό μοχλό τῆς κρατικῆς - στρατιωτικῆς μηχανῆς μιᾶς σταδιακά στρατιωτικοποιούμενης κοινωνίας, ἀφήνοντας τίς «εὐτελέστερες» παραγωγικές, ἐμπορικές καί πολιτικές δραστηριότητες στίς ὑπόδουλες ἐθνοότητες. Αὐτό συνεπάγονταν μιᾶ διχοτόμιση σ' ὅλα τά ἐπίπεδα πού κορυφώνονταν στή διχοτόμιση τῆς ἐκπροσώπησης - διακυβέρνησης ὅπως αὐτή ἐκφράζονταν μέσα ἀπό τήν πραγματικότητα τῆς ἡγεμόνευσης τῶν ὀθωμανῶν καί τῆς διαχείρισης τῆς ἐξουσίας ἀπό τά ἐπιτελικά συγκροτήματα τῶν ὑποτελῶν ἐθνοτήτων.

Ἡ ἀδυναμία συνέχισης τῆς παλιάς ἐπιθετικότητας, πού τόσον ἐντονα εἶχε κρατήσει σέ ἀκμή τό ὀθωμανικό ἔθνος, ἀνανεώνοντάς το ἀδιάκοπα γιὰ τέσσερις περίπου αἰῶνες, διαγράφει καί τά ὅρια ἀντοχῆς τοῦ ἐσωτερικά εὐάλωτου, πιά, αὐτοῦ δοσιματισμοῦ σχηματισμοῦ.

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν καπιταλιστικῶν παραγωγικῶν σχέσεων, οἱ σκληροὶ ταξικοί ἀγῶνες, ἰδιαίτερα τῆς ἀγροτιᾶς καί ὁ αὐξανόμενος διεθνῶς ἀποικιοκρατικός ἐπεμβατισμός «ξηλώνουν» τό παλιό status καί βάζουν ἐπὶ τάπητος τό πρόβλημα τῆς ἀνανέωσης ἢ καταστροφῆς τῆς ὑπάρχουσας κοινωνικῆς δομῆς.

Ἐξετάζοντας κάπως πιό ἀναλυτικά τά πράγματα, στήν προσπάθειά μας νά ἐπιτύχουμε μιᾶ πρώτη ἀνίχνευση τῆς περιόδου αὐτῆς, μπορούμε συνοπτικά νά κάνουμε τίς

έξης παρατηρήσεις.

Ἄν γιὰ τὴ «Δύση» ἡ ἐξάρθρωση τῆς ἀγροτιᾶς καὶ ἡ ληστεία τοῦ κόσμου τῆς «περιφέρειας» ἀποτελέσαν τοὺς βασικοὺς συντελεστὲς γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν δρων μιᾶς ἀναγκαίας καὶ ἱκανῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης, γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ «Ἀνατολή» καὶ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα δὲν μπορούσαν νὰ λειτουργήσουν ὁμοιότροπα γιατί ἡ ἱστορικὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου αὐτοῦ εἶχε ὀδηγήσει σ' ἓνα διαφορετικοῦ τύπου κοινωνικὸ σχηματισμό.

Ἡ ἀραίωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ κοινὸ λ.χ. στοιχεῖο καὶ γιὰ τίς δύο περιπτώσεις, στὴν περίπτωσή μας ὅμως οἱ αἰτίες ἀλλὰ καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἀρκετὰ διαφορετικά. Ἄν γιὰ τὸν ἀγγλο ἀγρότη ἡ καταστροφὴ τοῦ σήμαινε καὶ τὴν —σὲ μεγάλο βαθμό— ἀναγκαστικὴ προλεταριοποίησή του, δὲν μπορούμε νὰ ἰσχυριστοῦμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν βαλκάνιο. Γιατί, πραγματικά, μπορεῖ σύμφωνα μὲ ὅλα τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα καὶ ἰδιαίτερα σύμφωνα μὲ τίς μαρτυρίες τῶν εὐρωπαϊκῶν ταξιδιωτῶν ἡ ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς βαλκανικῆς ὑπαίθρου νὰ εἶναι συνεχῆς, αὐτὸ ὅμως καθόλου δὲν μεταφράστηκε σὲ μιάν ὁποιαδήποτε μορφῆς προλεταριοποίησής του.

Ἡ μετακίνηση πληθυσμῶν πρὸς ὀρεινοὺς χώρους ἢ νησιά καὶ ἡ μετανάστευση κυρίως πρὸς τὴν κεντρικὴ Εὐρώπῃ παίρνει χαρακτηριστὰ μαζικῆς ἐξόδου τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἰδιαίτερα μετὰ τὸ 1650. Ὅρισμένοι συγγραφεῖς μιλάνε γιὰ 1 - 1.500.000, ἐνῶ ἄλλοι ἀνεβάζουν τὸν ἀριθμὸ αὐτὸ στὰ 2.000.000, ἀριθμὸ πελώριο σὲ σχέση μὲ τὰ 7 - 8.000.000 τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ ὁλόκληρῆς τῆς Βαλκανικῆς.² Διευρύνοντας συγκεκριμένα τὸ ζήτημα θὰ διαπιστώσουμε ὅτι σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ οἱ μετακινήσεις αὐτές εἶναι προϊόντα ἐξωοικονομικῆς βίας καὶ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸ καθεστῶς τῶν πολιτικῶν σχέσεων πού δέσποζαν τὴν περίοδο ἐκείνη στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια.

Ὅυτε πάλι τὸ γεγονός ὅτι οἱ ὀθωμανοὶ ἦταν καταπιεστικὸ ἔθνος, ὀργανωμένο μάλιστα σὲ ἐπίπεδο αὐτοκρατορίας, ἀναιροῦσε τὴν πραγματικότητα ὅτι καὶ οἱ ἴδιοι ἀποτελοῦσαν ἓνα εἶδος ληστευόμενου ληστή.

Στὴν προκειμένη λοιπὸν περίπτωσή ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ ξεχωριστὰ πολὺ-πλοκὴ πραγματικότητα πού στό πεδίο τῶν ἐξωτερικῶν τῆς σχέσεων διαμορφώνει τοὺς δρους ὑπαρξῆς τῆς μέσα ἀπὸ τὸ καθεστῶς τῶν ἄνισων σχέσεων πού τῆς ἐπέβαλαν οἱ εὐρωπαϊκὲς ἀποικιοκρατικὲς μητροπόλεις, βασικά μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ συστήματος τῶν διομολογήσεων. Ἡ παγίωση τῆς κατάστασης αὐτῆς μπορεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ νὰ σήμαινε ἀνάπτυξη τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου καὶ συνακόλουθα ἐπέκταση τῆς ἐξαγωγικῆς δραστηριότητος —ἀρα καὶ παρακίνηση τῆς ἐσωτερικῆς ἀπαγωγικῆς δραστηριότητος— ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως μὲ τοὺς συγκεκριμένους δρους πού πραγματώνονταν σήμαινε τὴ σταδιακὴ καὶ ἀποφασιστικὴ ὑπαγωγή τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ τῶν περιοχῶν στρατιωτικοπολιτικοῦ ἐλέγχου τοῦ στόν παγκόσμιον ἀποικιοκρατικὸν καταμερισμό.

Ἀκόμα πῶς σύνθετα παρουσιάζονται τὰ πράγματα στό ἐσωτερικὸ πεδίο. Τὸ σταμάτημα τῆς ὀθωμανικῆς ἐπιθετικότητας καὶ ἡ ἀναδίπλωσή της δὲν σήμαναν φυσικά σταμάτημα τῶν πολέμων. Ὁλόκληρος ὁ 18ος αἰώνας σφραγίζεται ἀπὸ τὴν ἐναγώνια προσπάθεια τῶν ὀθωμανῶν νὰ κρατήσουν τὰ κεκτημένα, μαχόμενοι σ' ἓνα εὐρύτερο γεωγραφικὸ πεδίο. Ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος ἐδειξε τὰ ὅρια ἀντοχῆς τῆς ὀθωμανικῆς στρατιωτικῆς μηχανῆς. Δὲν ἦταν μόνον τὸ ὀριστικὸ χάσιμο σημαντικῶν ἐδαφῶν ἢ ἡ καταστροφὴ τοῦ στόλου τοὺς στὴ ναυμαχία τοῦ Τσεσμέ, ἦταν ἡ ἀναγκαστικὴ ἀναδίπλωσή τοὺς στόν ἴδιον τὸν ὅσον κυριαρχίας τοὺς, ἀφοῦ πιά ἡ ρώσικη σημαία μπορούσε

ελεύθερα και ανενόχλητα να όργωνει όλες τις όθωμανικές θάλασσες.

Καθόλου καλύτερα δέν ήταν τα πράγματα στο πεδίο της οίκονομίας. 'Ο διαρκής πληθωρισμός και ή ραγδαία άνοδος των τιμών ανατρέπουν την προϋπάρχουσα σχετική οίκονομική ίσορροπία όδηγώντας σε μιά κάθετη πτώση της άξίας του νομίσματος.³ Τήν κατάσταση αυτή ό παραλυμένος κεντρικός μηχανισμός προσπαθεί να την αντιμετώπισει με άπανωτές φορολογικές αύξήσεις, ρίχνοντας δηλαδή τελικά άποκλειστικά σχεδόν τα βάρη στην ήδη σκληρά δοκιμαζόμενη άγροτική τάξη. Σύμφωνα με στοιχεία που προέρχονται από τούρκικες πηγές στή διάρκεια του 18ου αιώνα ύπήρξε τετραπλασιασμός των φόρων σε σχέση με τον 17ο.⁴

Τήν ήδη καταθλιπτική αυτή εικόνα, έρχονταν να την επιβαρύνουν οι ποικίλες μορφές έξωοίκονομικής βίας, όπως αυτή έμφανίζονταν με τη μορφή των επιδρομών, της θαλάσσιας πειρατίας, της συστηματοποιημένης άρχαιοκαπηλίας και του λαθρεμπορίου συνδυασμένες με την αναμφίβολη πραγματικότητα της διοικητικής παραλυσίας, της στρατιωτικής άποδιοργάνωσης, και της διαφθοράς. 'Όλα αυτά όδηγούσαν σ' ένα φαύλο κύκλο στην άδυναμία της όθωμανικής έξουσίας να επιβάλει τη θέλησή της χωρίς να ύποστεί ή ίδια τό κόστος αυτής της έπιβολής.

'Η κατάσταση αυτή επιδρούσε καταλυτικά στο σύνολο του πληθυσμού και ιδιαίτερα στις καταπιεζόμενες μάζες της άγροτικής ένδοχώρας.

'Από τη μιά είχε σαν αποτέλεσμα τη συνεχή μείωση των άγροτικών χειρών, και τόν σχηματισμό πελώριων εκτάσεων γης που βρίσκονταν σε μίαν ήμιμόνημη κατάσταση άναγκαστικής άκαλλιέργειας. 'Η κατάσταση αυτή σε συνδυασμό με μίαν αύξουσα δημογραφική στασιμότητα δημιουργούσε ένα πρόβλημα έξαιρετικά όξύ, που άγγιζε τα όρια της φυσικής άναπαραγωγής της δύσκαμπτης αυτής κοινωνίας. Είναι άδιαμφισβήτητο γεγονός ότι ή δημογραφική στασιμότητα είναι πραγματικά έντυπωσιακή, αν την συγκρίνουμε με την αντίστοιχη ανάπτυξη του πληθυσμού στις χώρες της μητροπολιτικής Εύρώπης. Έτσι για ένα διάστημα που καλύπτει τριακόσια όλόκληρα χρόνια τα χρόνια 1520 - 1820, ή αύξηση του πληθυσμού δέν ξεπερνά τό 1.247.000 άτομα, δηλαδή ό πληθυσμός από 7.086.000 που άριθμούσε τό 1520 έφτασε τα 8.333.000 τό 1820. 'Η αύξηση αυτή που δέν ξεπερνά τό 5% ανά αιώνα συγκρινόμενη με την αύξηση του έυρωπαϊκού πληθυσμού κατά 87% στο διάστημα 1650 - 1800 μάς δείχνει τό μέτρο της δημογραφικής στασιμότητας.⁵

Φυσικό επακόλουθο του άτυχους αυτού συνδυασμού, ήταν να αύξηθει στο έπακρο ή άνισορροπία ανάμεσα στην ύψηλή διαθεσιμότητα καλλιέργησιμης — και μάλιστα εύφορης — γης και την άνυπαρξία άγροτικού πληθυσμού που θά μπορούσε να την καλλιεργήσει.

Τό δεύτερο όμως αποτέλεσμα της πραγματικότητας αυτής ήταν έξαιρετικά ένεργητικό. Γιατί για τόν πληθυσμό που άπέμενε, τό προχώρημα της κατάστασης αυτής στο μη περαιτέρω δέν άφηνε άλλη διέξοδο από την έξέγερση και την άνταρσία. 'Η προσπάθεια των όθωμανών να κρατήσουν με όλα τα μέσα τό παλιό status, είχε τό μοραίο της άποτέλεσμα, άφού διατήρηση της παλιάς οίκονομικοκοινωνικής ίσορροπίας σήμαινε άναπόφευκτα σύνθλιψη της κοινωνικής βάσης του παραδοσιακού σχηματισμού. 'Η συνέπεια όμως της σύνθλιψης αυτής άποδείχτηκε στρατηγικά μοιραία για την τύχη του ίδιου του συστήματος. Οι άγροτικές έξεγέρσεις παίρνουν μίαν έντεινόμενη συχνότητα σε τέτοιο βαθμό που να άντιστοιχεί μετά τό 1600 ως τα χρόνια της επανάστασης μιά τουλάχιστον σημαντική έξέγερση κάθε δέκα - δεκαπέντε χρόνια. 'Ο άγώνας αυτός

αυθόρμητα αντι-«φεουδαρχικός»-αντιοθωμανικός δέν άργησε γρήγορα νά άποκτήσει έναν έντονα άντιαποικιοκρατικό - αντιδυτικό χαρακτήρα στο βαθμό πού οι έξεγερμένες άγροτικές μάζες συνειδητοποιούσαν βαθμιαία τόν άντεπαναστατικό χαρακτήρα πού έπαιρνε ή παρέμβαση τού δυτικού παράγοντα.

Παράλληλα μέ τίς άγροτικές αυτές έξεγέρσεις άναπτύσσονταν ένα πολύπλοκο και άντιφατικό κίνημα πού σφραγιζόταν από τίς αδιάκοπες τοπικές άνταρσίες και τίς διάφορες αυτονομιστικές άπόπειρες. Στο Βιδίνι ό Πασβάνογλου, στά Γιάννενα ό 'Αλής, στή Σερβία ό Καραγεώργης, στή Μέκκα και στή Μεδίνα οι άραβες Βαχαβίτες, στήν 'Εγγύς άνατολή ό Τζεζάρ Πασάς, άνοιγαν νέα μέτωπα ταξικής πάλης διοχετεύοντας στήν κεντρική δεξαμενή, τήν έθνική, τοπική, φυλετική ή θρησκευτική συνιστώσα.

Σ' αυτή τήν πραγματικότητα τής άναπτυσσόμενης έσωτερικής και έξωτερικής επίθεσης κατά τού όθωμανικού «κέντρου», τό κέντρο αυτό αδυνατεί δομικά νά άντιτάξει μιάν έναλλακτική πρόταση. 'Η κρίση παίρνει πολλαπλά χαρακτηριστικά πού κορυφώνονται στήν παράλυση και στή διάσπαση τής κεντρικής έξουσίας. 'Η παλιά «λειτουργική σχέση» κράτους - κοινωνίας συνθλίβεται. Οι άνάγκες τής παραγωγής όδηγηθήκαν σέ άμεση ρήξη μέ τή θεσμική οργάνωσή τους, ένώ ένα μεγάλο μέρος από τόν ίδιο τόν έλεγχο τής παραγωγής πέρασε στά χέρια τών εύρωπαϊκών άποικιοκρατών και τών έν βαλκανική μπερατλήδων τους.

Σ' αυτό τό έκρηχτικό υπόδαφος άναπτύσσονταν ή ταξική πάλη πού σύμφωνα μέ τά λεγόμενα τών Μάρξ - Ένγκελς άποτελούσε τόν καλύτερο δείκτη τής προϊούσας παρακμής τής όθωμανικής αυτοκρατορίας.

Όμως, ή πάλη τών τάξεων στήν όθωμανική αυτοκρατορία όπως και από τά παραπάνω ως ένα βαθμό μπορεί νά συναχθεί, έπαιρνε μιάν έξαιρετικά πολύπλοκη σύνθετη μορφή στο βαθμό πού ή πολυταξική, πολυεθνική και πολυθρησκευτική πραγματικότητα τής δημιουργούσε ένα πολλαπλό επίπεδο άντιθέσεων. 'Η άντιφατική αυτή πραγματικότητα οδηγούσε άναπόφευκτα σ' ένα σταυροδρόμι άποφασιστικών έθνικών και κοινωνικών έπιλογών. 'Αν από τή μιά ή άνάπτυξη τών άστικών έμπορευματικών σχέσεων και οι ένέργειες τού διεθνούς άποικιοκρατικού διαμορφώνουν μέσα σ' ένα άντιφατικό και άλληλοσυγκρουόμενο πλέγμα τούς «σταθερούς» όρους άποδιοργάνωσης τής στρατοκρατικής «φεουδαλικής» κοινωνίας τών όθωμανών, είναι οι ταξικοί, έθνικοί και κοινωνικοί άγώνες από τήν άλλη πού διαμορφώνουν τούς «δυναμικούς - άσταθείς» όρους γιά τό πιά εξέλιξη θά πάρει ή άποδιοργάνωση αυτή. 'Η συγκεκριμένη ιστορική εξέλιξη στόν νοτιοβαλκανικό χώρο και άκόμα ειδικότερα στόν έλλαδικό έδειξε ότι δύο βασικές τάσεις πάλευαν νά επιβάλουν τήν δικιά τους έκδοχή. 'Η πρώτη πού περιγραφικά μπορούμε νά τήν όρίσουμε σάν έθνικολαϊκή τάση, έκφραζε μιάν εύρεία συμπαράταξη άγροτικών, μικροαστικών και όρισμένων άστικών δυνάμεων διοχετευμένων σέ διάφορα ρεύματα και είχε έθνικοαστικό, δημοκρατικό και όχι πάντα έμφανή άντιαποικιοκρατικό χαρακτήρα. 'Η τάση αυτή στόχευε στήν καταστροφή (μερική ή συνολική) τής παραδοσιακής κοινωνικής δομής και τή δημιουργία μιās σύγχρονης άστικής κοινωνίας. Πάλευε γιά τήν έθνική όλοκλήρωση και τήν κρατική άνεξαρτησία επιδιώκοντας μιά νέα, ποιοτικά καλύτερη θέση, στόν νεοδιαμορφωμένο παγκόσμιο άποικιοκρατικό καταμερισμό τής έργασίας. Τέλος, ένα βασικό τμήμα της στόχευε στήν δημιουργία μιās σύγχρονης άστικό - δημοκρατικής κουλτούρας, ευθυγραμμισμένης μέ τήν άντίστοιχη δυτικοευρωπαϊκή έτσι όπως αυτή φαίνεται νά όλοκληρώνονταν στις ίδες του γαλλικού διαφωτισμού και επανάστασης.

Ἡ δεύτερη τάση, πού ἔκφραζε τίς κεντρικές ἐπιλογές τοῦ κυρίαρχου συγκροτήματος ἐξουσίας, διοχετεύονταν σέ δύο βασικά ρεύματα πού σέ ἀρκετά σημεία ἀπόκλιναν μεταξύ τους, ἂν καί ὁ κοινός παρανομαστής τῆς διατήρησης τοῦ ὑπάρχοντος συστήματος στή πλαίσια τῆς ἀντεπαναστατικῆς προοπτικῆς τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, περιόριζε σέ σημαντικό βαθμό τήν ὑποβόσκουσα ἀνταγωνιστικότητα. Τό πρῶτο ρεῦμα θά μπορούσαμε σχηματικά νά τό ἀποκαλέσουμε παραδοσιακό στό βαθμό πού ἀγωνίζονταν νά διατηρήσει τήν παραδοσιακή δομή τόσο σέ ἕνα ἐπίπεδο ἐσωτερικῆς, ὅσο καί σέ ἕνα ἐπίπεδο ἐξωτερικῆς ἰσορροπίας. Βασικά ἔκφραζε τίς ἀντιξενικές ἐκεῖνες τάσεις τῆς παραδοσιακῆς ἀριστοκρατίας τῆς γῆς, μεγάλου τμήματος στρατιωτικῶν, παραδοσιακῶν διανοομένων καί κλήρου πού ἀποβλέπανε στή διατήρηση τοῦ παλαιοῦ μεγαλοσθωμανικοῦ καί μεγαλοτουρκικοῦ κύρους. Τό δεύτερο θά μπορούσαμε σχηματικά νά τό ἀποκαλέσουμε «ἐκσυγχρονιστικό» στό βαθμό πού ἐπεδίωκε τόν —ὡς ἕνα βαθμό— ἐκσυγχρονισμό τῆς οἰκονομίας τῆς κρατικῆς μηχανῆς καί τῶν πολιτικῶν σχέσεων. Ὁ ἀπό τά πάνω ἐπιδιωκόμενος αὐτός ἐκσυγχρονισμός τῆς δυτικόφιλα προσανατολισμένης πτέρυγας ὀρισμένων ἀστικῶν μερίδων, μέρους τοῦ γραφειοκρατικοῦ - στρατιωτικοῦ μηχανισμοῦ καί τμημάτων τῆς ἐπίσημης δυτικοθρεμμένης διανόησης, ἦταν ὑποταγμένος στήν λογική τῶν σχέσεων στενῆς ἐξάρτησης ἢ συνάρτησης μέ τίς μεγάλες ἀποικιοκρατικές μητροπόλεις, ἀπό κοινού ἢ κεχωρισμένα, στοχεύοντας στήν λειτουργική διατήρηση τοῦ ὀθωμανικοῦ status μέσα ἀπό μιάν ἐλεγχόμενη βαθμιαία ἐνσωμάτωση τοῦ ὀθωμανικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ στόν παγκόσμιον ἀποικιοκρατικό καταμερισμό μέ εὐνοϊκότερους, στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ, δρους, γιὰ τήν ὀθωμανική πλευρά. Κορυφαῖος ἰδεολόγος τοῦ ρεύματος αὐτοῦ ὁ Ἱμπράһιμ Μουταφρίκα ἔβαλε ἀπό τό πρῶτο τρίτο τοῦ 18ου αἰῶνα ἐπιτακτικά τό ζήτημα, προδιαγράφοντας σέ σημαντικό βαθμό τίς βασικές συντεταγμένες τοῦ ἐκσυγχρονιστικοῦ ρεύματος.

II. Ἡ ἀνοδος τοῦ βαλκάνιου ἀτισμοῦ καί ἡ Ἑλληνική ἐμποροναυτική τάξη

Σ' αὐτόν τόν στρατηγικῆς σημασίας γεωπολιτικό ἱστορικό χώρο, πού συσπώταν κάτω ἀπό τήν ὠμή ὀθωμανική πολιτικοστρατιωτική πίεση, σημαντική θέση κατεῖχε τό σύγχρονο ἑλληνικό στοιχεῖο.⁶ Ἡ προσπάθεια ἐντοπισμοῦ τῆς εἰδικῆς, συγκεκριμένης θέσης του σέ ἀμεση συνάρτηση μέ τόν ὑπόλοιπο νοτιοβαλκανικό - ἀνατοlikομεσογειακό περίγυρο καί ἡ ἐξαγωγή ὀρισμένων ἀρχικῶν παρατηρήσεων πάνω στή ἰδιαίτερα - «ἐσωτερικά» χαρακτηριστικά του, ἐμφανίζεται ἀναγκαία, στό βαθμό πού σταθερή ἐπιδιώξή μας παραμένει ἡ μέσα ἀπό ἀπανωτές προσεγγίσεις προσπάθεια συγκεκριμένης - λεπτομερειακῆς γνώσης τῆς διαμόρφωσης καί πορείας τοῦ σύγχρονου ἑλληνισμοῦ.⁷

Ὁλόκληρη ἡ βαλκανική, ὅπως ἄλλωστε καί τό σύνολο τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας, παρουσίαζε ὀρισμένα ἀπό τά βασικά χαρακτηριστικά μιᾶς παραδοσιακῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας, μιᾶς κοινωνίας στήν ὁποία ὁ ἀγροτικός —φυσικός τομέας— ἐμφανίζονταν σάν ὁ ἐξωτερικά κυρίαρχος. Τυπικά ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιὰ κοινωνία στήν ὁποία τό σύνολο σχεδόν τῆς ἰδιοκτησίας ἀνήκει στό κράτος, τό ὁποῖο καί ἀποροφᾷ τήν μερίδα τοῦ λέοντα ἀπό τό ὑπερπροϊόν πού τό ἀποσπᾷ κατά βάση ἀμεσα μέ τή μορφή τῶν πολλαπλῶν σέ εἶδος ἢ χρῆμα φόρων ἀπό τοὺς ἀμεσοὺς παραγωγούς καί τήν ἀναγκαστική ὑπερεργασία πού πῆρε ἡ βαθμιαία καθιέρωση ποικίλων μορφῶν ἀγγραφείας. Ὅμως ἡ πραγματικότητα δέν ἦταν ἀκριβῶς αὕτη. Τό τέλος τῶν τουρκικῶν

κατακτήσεων και η ανάπτυξη μιας αναγκαστικής «έσωστρέφειας» δίνουν τη δυνατότητα στο να ολοκληρωθούν μορφοποιήσεις που η προηγούμενη περίοδος, χωρίς ουσιαστικά να ανακόπτεται, περιόριζε, ως ένα βαθμό, την ανοιχτή προς τα έξω έκφρασή τους. Η βαθμιαία θραύση της παραδοσιακής δομής αλλάζει σταδιακά τον χαρακτήρα τον από την περίοδο των βυζαντινών ακόμα κληρονομημένων μεγάλων ιστορικών πόλεων, που σταματούν σιγά σιγά να αποτελούν τμήμα του κυρίαρχου αγροτικού χώρου, μεταβαλλόμενες σε κέντρα νέας ποιοτικά διάφορης οικονομικής λειτουργίας. Η άργη, πλην βασικότατη αυτή μετατροπή του πρώην οργανωμένου σε οργανωτή της χαλαρής και έκτεταμένης αγροτικής περιφέρειας ανοίγει νέες προοπτικές στην πορεία του δογματικού αυτού σχηματισμού.

Αυτό φυσικά χαρακτηρίζει περισσότερο τα παράλια αστικά κέντρα που 'ταν οργανικά δεμένα έσω και με μίαν περιορισμένης μορφής εμποροναυτική δραστηριότητα. Για την άχανη έσωτερική έρημο, η πραγματικότητα της κλειστής φυσικής οικονομίας φαίνεται να παραμένει μόνιμο καθεστώς. Οι περιορισμένες μορφές έκχρηματισμού παρουσιάζουν σοβαρά μειονεκτήματα στο βαθμό που «ο έκχρηματισμός αυτός προσανατολίζεται περισσότερο στην εξυπηρέτηση της φορολογικής προσόδου παρά στην επέκταση και έδραϊωση των χρηματικών σχέσεων στη διαδικασία της αγροτικής παραγωγής». Η υποχρεωτική εμπορευματοποίηση, εξάλλου, δέν ανταποκρίνεται στις άπαιτήσεις της φορολογίας και έτσι οι δυνατότητες για δημιουργία καθαρών εισοδημάτων ανακόπτονται με αποτέλεσμα την καταχρέωση και την άλλοτρίωση των χωρικών: αυτή η άρνητική επίπτωση του έξω-οικονομικού έκχρηματισμού της αγροτικής οικονομίας έχει σαν σύμπτωμα την αποκοπή του άμεσου παραγωγού από την αγορά ή ειδικότερα την περιορισμένη συμμετοχή του σε ένα προστάδιο αγοράς, σε ένα σύστημα τιμών που δέν επιτρέπει την πραγματοποίηση χρηματικών καθαρών εισοδημάτων».⁸

Τά όρια ανάμεσα στη δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης και τό βάρος της επικρατούσας οικονομικοκοινωνικής δομής, την περίοδο αυτή, είναι δύσκολο να προσδιοριστούν με ακρίβεια. Πολύ περισσότερο μάλιστα, στο βαθμό που ξεφεύγοντας από την ασάφεια γενικών τοποθετήσεων, επιδιώκουμε να οργανικοποιήσουμε την όποια μας άποψη για τον συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό, χρησιμοποιώντας τά αναγκαία εκείνα ιστορικά στοιχεία που με μοναδικό τρόπο θά προσδιορίσουν την ιδιαιτερότητά του.

Η σημαντική έλλειψη αυτών ακριβώς των στοιχείων περιορίζει την άπόπειρά μας αυτή, χωρίς όμως να την εξουδετερώνει. Από τά μέχρι σήμερα πάντως υπάρχοντα στοιχεία, μπορούμε κατ' αρχήν να παρατηρήσουμε τά εξής: 'Ανεξάρτητα από τις έρμηνείες που δίνονται, είναι ιστορικό γεγονός, ότι τό καθεστώς της κλειστής φυσικής οικονομίας δέχεται ισχυρά πλήγματα σ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα. Την ανάπτυξη αστικών θύλακων, σ' όλη τη βαλκανική και ειδικότερα στο μαλακό της υπογάστριο μās την δίνει ανάγκη, η άγωνία των γάλλων πρόξενων της 'Ανατολής που διαπιστώνουν λχ. ότι από τό 1746 «τά έλληνικά μεσολογγίτικα πλοία κυριαρχούν τώρα άπολύτως στην άκτοπλοία της σκάλας και δέν γίνεται πιά λόγος για καμιά άλλη σημαία...».⁹ Πραγματικά είναι γεγονός ότι ανεξάρτητα από τούς έξ άντικειμένου ανταγωνισμούς - περιορισμούς μέσα από τούς όποιους αναπτύσσονταν τό έξωτερικό εμπόριο που όφειλονταν στη διεθνοποίηση της αγοράς και ανεξάρτητα από τις ιδιόμορφες συνθήκες μέσα στις όποιες συντελούνταν η βιοτεχνική παραγωγική διαδικασία στον

νοτιοβαλκανικό χώρο, ο σταδιακός μετατοπισμός της εμπορικής δραστηριότητας προς τις νότιες περιοχές του συγκροτήματος, εκεί δηλαδή όπου δέσποζεν ή ελληνική παρουσία,¹⁰ δίνει τη δυνατότητα στο ήδη πρωτογενώς συγκροτημένο ελληνικό εμποροναυτικό στοιχείο να άπλώσει ακόμα περισσότερο¹¹ την παρουσία του, επιβάλλοντάς την σταδιακά στους περιορισμένου δυναμικού βαλκάνιους ανταγωνιστές εβραίους - σέρβους και περιορίζοντας σχετικά τους μικρασιάτες αρμένιους.

Η ήττα της Τουρκίας στον ρωσοτουρκικό πόλεμο, ο ήπειρωτικός αποκλεισμός και οι ναπολεόντειοι πόλεμοι ανοίγουν νέα περιθώρια στην ανάπτυξη της εμποροναυτικής, και βιοτεχνικής δραστηριότητας. Ένας έντονης μορφής οικονομικός όργανισμός διαπερνά το σώμα του διαμορφωμένου ελληνικού αστισμού.

Η ουσιαστική αυτή οικονομική ανάπτυξη οδηγεί στην άνδρωση πολλών παράλιων και άρκετων ήπειρωτικών αστικών κέντρων και την ταχύτατη ανέλιξη της Θεσσαλονίκης και της Σμύρνης στις βασικές οικονομικές δεσπόζουσες της περιοχής.

Πιο αναλυτικά.

Ο Έλλαδικός χώρος του 18ου αιώνα άνηκε στον νοτιοβαλκανικό - ανατολικομεσογειακό Ιστορικό χώρο. Ο χώρος αυτός αποτελούσε μιά «ενδιάμεση ζώνη» ανάμεσα στο υπό διαμόρφωση κέντρο των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικά δυτικοευρωπαϊκών κρατών και την άχανη ξερημο της αφρικανοασιατικής περιφέρειας. Σ' αυτή την περίοδο σημειώνεται δραστηριοποίηση της οικονομίας και μιά ανάπτυξη των εμπορικών ανταλλαγών που από την αρχή όμως διαμορφώνεται στο δυναμικά επικαθορισμένο πλαίσιο του διεθνούς αποικιοκρατικού καταμερισμού της εργασίας. Το πλαίσιο αυτό διαμορφώνει τα χαρακτηριστικά του άνισου αγώνα ανάμεσα στην ντόπια υπό διαμόρφωση εμποροναυτική - βιοτεχνική αστική τάξη και την δυτικοευρωπαϊκή που πάλευε να επιβάλει το δικό της status, παγιδεύοντας, ύπνομεύοντας ή καταστρέφοντας όλες εκείνες τις επιλογές που οδηγούσαν στην διαμόρφωση μιάς αυτοκίνητης οικονομίας και αγοράς. Η αναγκαστική αυτή πραγματικότητα διαμόρφωσε σε σημαντικό βαθμό τους δρους ιδιόρυθμης ανάπτυξης των παραγωγικών σχέσεων μέσα από την εξάπλωση βασικά των εμποροναυτικών δραστηριοτήτων χωρίς μιάν ανάλογη σε ποιότητα τουλάχιστον ανάπτυξη - εξάπλωση των εμπορικών, βιοτεχνικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων στο έσωτερικό. Ένω δηλαδή η διαμόρφωση μιάς αξιόλογης εμποροναυτικής τάξης των νησιών και των παράλιων πόλεων είναι ένα γεγονός δέν μπορούμε τό ίδιο νά ισχυριστούμε γιά τήν μικρή εμπορική και βιοτεχνική τάξη που δρᾷ στήν πεδινή και κύρια τήν θρεινή ενδοχώρα.

Η ελληνική βιοτεχνία παρ' όλες τις προσπάθειες που καταβάλλει νά οργανωθεί και οργανώσει τήν έσωτερική αγορά προσκρούει σ' ένα εξαιρετικά δυσμενές πλαίσιο. Χωρίς κρατικά στηρίγματα,¹² έχοντας καταφύγει στά πιο φτωχά έδάφη, μέ βαρειές και όλοένα αυξανόμενες φορολογικές υποχρεώσεις και μέ ανύπαρκτη τήν πολιτική συγκέντρωση και ένοποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων που θά μπορούσε νά διασφαλίσει ίσως μιά κρατική όργάνωση είναι ουσιαστικά καταδικασμένη στήν εξαφάνιση ή τήν ακούσια υποβάθμιση και περιθωριοποίηση.

Κι αυτό, παρ' όλο ότι κατ' αρχήν διαγράφονταν μιά αισιόδοξη προοπτική γιά τό μέλλον τής ελληνικής βιοτεχνικής - βιομηχανικής παραγωγής όπως αυτό συνάγεται από τήν αξιόλογη ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων μέ τήν Κεντρική αλλά και τήν Βορειοδυτική Εύρώπη.

Η αξιόλογη αύξηση των εξαγωγών στά τέλη του 18ου αιώνα οδηγούσε σε μιά

σημαντική κεφαλαιοποίηση από τη μιά και στην ανάγκη για έναν αντίστοιχο προσανατολισμό της αγροτικής παραγωγής που έσημείωνεν αξιόλογη επίδοση στις εύφορες σταφιδοπαραγωγικές πεδινές εκτάσεις. Στα τέλη του 18ου αιώνα η βιοτεχνία άπασχολεί 40 - 50.000 περίπου άτομα και κινητοποιεί κεφάλαια τό λιγότερο 50.000.000 χρυσών φράγκων.¹³ Ή από πολλές πλευρές εδνοϊκή αυτή εικόνα αλλοιώνονταν από την ωμή πραγματικότητα ότι η δράση και η ανάπτυξη του γηγενούς και ιδιαίτερα του πεδινού και όρεινου βιοτεχνικού και έμπορικού στοιχείου προσέκρουε καθημερινά στην ύπαρχουσα όθωμανική και άποικιοκρατική πραγματικότητα. Ή ανάπτυξη των ύφαντουργικών βιοτεχνικών κέντρων θαυμαστή από πολλές πλευρές, στό βαθμό που ξεπερνά τα τοπικά πλαίσια της αδύναμης και ίσχυνης σέ άποροφητικότητα έσωτερικής της αγοράς, συνδόμενη μέ τα κεντροευρωπαϊκά κατ' άρχήν, και τα δυτικοευρωπαϊκά άργότερα αντίστοιχα βιομηχανικά κέντρα, βρίσκειται μπροστά σέ ζωτικά διλήμματα. Διλήμματα που συνδέονται μέ τήν αναδιάρθρωση - καταστροφή της ύπαρχουσας δομής και της προσαρμογής της στις άπαιτήσεις μιάς μεγάλης και άπαιτητικής αγοράς κατακλυσμένης από πανούργους και έμπειροπόλεμους αντίπαλους.

Διαφορετικά παρουσιάζονται τά πράγματα στον έμποροναυτικό χώρο. Ή άσφυκτική παρουσία του όθωμανού στις ήπειρωτικές περιοχές, σέ συνδυασμό μέ τούς επικαθορισμούς που προδιέγραφε η κυριαρχία του μητροπολιτικού κεφάλαιου στη ζωτική αυτή «ένδιάμεση ζώνη» προσανατόλισε σημαντικά του τμήματα στό έξωτερικό έμπόριο. Γιά πάνω από μισόν αιώνα (μέχρι και τήν δεκαετία του 1770), τό έξωτερικό έμπόριο στην ανατολικομεσογειακή λεκάνη κυριαρχείται από τούς γάλλους άποικιοκράτες. Ό σκληρός όμως ανταγωνισμός μέ τόν άνερχόμενο βρεττανό ανταγωνιστή, διαμορφώνει μιά νέα πραγματικότητα στην όποία ό προσεταιρισμός και η συνεργασία μέ τό γηγενές έμπορικό στοιχείο γινότανε αναγκαία. Πραγματικά «Ό ευρωπαϊκός οικονομικός κύκλος που περιέβαλλε τίς αγορές και προστατευότανε από τόν κατακτητή, μέ άμεσο άποτέλεσμα τά μεγάλα άποικιακά κέρδη, έσπασε μέσα στην ίδια του τη δράση, έπειδή κάθε μιά από τίς ευρωπαϊκές δυνάμεις, ζητούσε μεγαλυτερη θέση γιά τά δικά της έμπορεύματα, εις βάρος της άλλης. Αυτό όμως δέν μπορούσε νά τό έπιτύχη, χωρίς νά προσεταιρισθί τό τοπικό έλληνικό έμπορικό κεφάλαιο, χωρίς δηλαδή νά έκχωρήση σ' αυτό ένα ποσοστό, όλοένα και πιά μεγαλύτερο από τά συναποκομιζόμενα κέρδη. Ό ρόλος του έλληνικού αυτού κεφάλαιου, χαράζεται από τά πράγματα σάν ρόλος ενδιάμεσος. Και τέτοιος παρέμενε και μετά τήν άνεξαρτησία. Όμως ήτανε από τούς ενδιάμεσους εκείνους ρόλους, χωρίς τούς όποιους δέ θά μπορούσε νά κατανοηθί η έμπορική δράση που έγινε όχι μόνο στην τουρκοκρατούμενη Έλλάδα, αλλά και σ' όλόκληρη τήν Άνατολή».¹⁴

Μέσα σ' αυτό τό κλίμα που σφραγίζεται από τόν άγριο ανταγωνισμό, διαμορφώνονται οι όροι γιά τήν ανάπτυξη, άνδρωση και συμμετοχή του έλληνικού παράγοντα στό διεθνές άποικιοκρατικό έμπόριο. Ή ανάπτυξη του έξαιρετικά έντυπωσιακή, φαντάζει μετέωρη και έξωπραγματική στό βαθμό που δέν θά συνδεθεί οργανικά μέ τά στοιχεία της συγκυρίας της περιόδου εκείνης και ιδιαίτερα τό στοιχείο της κάτω από τό βάρος των άγγλικών πιέσεων σημαντικής υποχώρησης των γάλλων από τήν περιοχή. Γιατί είναι γεγονός έξω από κάθε άμφισβήτηση ότι η ρώσικη σημαία, οι ναπολεόντιοι πόλεμοι και ό άγγλικός άποκλεισμός συνέβαλαν «όρθόδοξα» - «άνορθόδοξα» στην κορύφωση της έλληνικής ναυτεμπορικής παρουσίας. Ή έλληνική λοιπόν ναυτεμπορική τάξη αναδύεται στό επίπεδο που προκύπτει από τήν διεθνή συγκυρία, ιδιαίτερα

εὐνοϊκή γι' αὐτήν στή συγκεκριμένη περίοδο πού ἐξετάζουμε. Χάρη σ' αὐτήν τήν ἰδιαίτερη κατάσταση πού κορυφαία της στιγμή ὑπῆρξεν ἡ μετά τήν συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζή περίοδος μπόρεσε νά διευρύνει τίς ναυτεμπορικές της δραστηριότητες καί νά ἐπεκτείνει τήν διείσδυσή της στήν γειτονική Εὐρώπη διαμορφώνοντας ἕνα νέο σύνθετο πλαίσιο συναρτημένης - ἐξαρτημένης συνεργασίας μέ τούς εὐρωπαϊούς ἀποικιοκράτες. Χαρακτηριστικό τῆς ὅλης ἀνόδου εἶναι τό πέρασμα τοῦ συνολικοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου καί τοῦ μεγαλύτερου μέρους ἀπό τό ἐξωτερικό στά ἑλληνικά χέρια.¹⁵

Κι αὐτό δέν εἶναι γιά δική μας αὐθαίρετη διαπίστωση ἀλλά συνάγεται ἀπό τήν ἔρευνα τῶν ἀμεσῶν καί ἐμμέσων διαγνωστικῶν πηγῶν τῆς περιόδου. Ὁ πολύ προσεχτικός στίς παρατηρήσεις του Φελίξ Μπωζοῦρ διαπιστώνει τήν ἑλληνική κυριαρχία πάνω στή ρωσική, γαλλική, γερμανική καί ὀλλανδική ἐμπορική δραστηριότητα, κυριαρχία πού ἰσοδυναμοῦσε οὐσιαστικά μέ τόν ἔλεγχο τοῦ 60% τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἀλλά καί εἰσαγωγικοῦ ἐμπορίου τῆς Θεσσαλονίκης. Κι εἶναι ἀνάλογης ὕψους οἱ ἐναγώνιες ἐπιστολές τῶν γάλλων πρόξενων τῆς Ἀρτας Ντυμπροκά καί Μπουϊγ πού συστηματικά παρακολουθοῦν καί καταγράφουν τήν ἀνοδική πορεία τῆς ἑλληνικῆς ναυτεμπορικῆς δραστηριότητος στήν Δ. Ἠπειρο, Στερεά καί Πελοπόννησο.

Οἱ θετικές ἐπιπτώσεις τῆς κατάστασης αὐτῆς ἐπιδροῦν στό σύνολο τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητος συντελώντας στήν ἐνδυνάμωση τῆς βιοτεχνικῆς καί τήν ποσοτική καί ποιοτική καλυτέρευση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς.¹⁶

Ἡ ἐπίμονα βαθύτερη προσέγγιση τοῦ ἰδιόμορφου, μοναδικοῦ στήν περίπτωσή του, τρόπου διαμόρφωσης - συγκρότησης τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμποροναυτικοῦ κεφάλαιου εἶναι φρονοῦμε, ὁ μόνος οὐσιαστικός δρόμος πού μπορεῖ νά φωτίσει τήν πραγματικότητα τῆς σημερινῆς *ιδιόρρυθμα μητροπολιτικῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας*.

Ὅπως καί ἄλλη φορά τονίσαμε «ἡ ἑλληνική ἀστική τάξη ἀρχίζει νά μορφοποιεῖται καί νά δρᾷ μ' ἕνα τρόπο διαφορετικό ἀπό αὐτόν πού πραγματοποιοῦσαν οἱ μπουρζουαζίες τῆς Δύσης. Κι αὐτό ὀφείλεται, πέρα ἀπό τίς ἄλλες ἰδιорυθμίες, στό γεγονός ὅτι γεννήθηκε καί διαμορφώθηκε κάτω ἀπό ἕνα καθεστῶς ἑλλειψῆς κρατικῆς ὑπόστασης, μιά καί ἡ ὑποταγή τοῦ ἑλλαδικοῦ γεωγραφικοῦ χώρου στήν Ὀθωμανική αὐτοκρατορία, ἐνέτασσε τήν ὅλη οικονομική διάρθρωσή του στίς γενικές συντεταγμένες πού ἐπέβαλε ὁ ὀθωμανικός «φεουδαλισμός».

Αὐτό φυσικά δέν ἀναιρεῖ τό νομοτελειακό γεγονός ἐμφάνισης καί ἀνάπτυξης τῶν ἀστικῶν στοιχείων, ἔστω καί σ' ἕνα ἡῶρο ἀσφυχτικά ὑποτελή. Ἀπλά καί μόνο καταδείχνει τούς ἀργούς καί βασιανιστικούς ρυθμούς μέσα ἀπό τούς ὁποίους πέρασε ἡ ἀνάπτυξη αὐτή, ὅπως καί τίς ἀναγκαιότητες, πού ἐπιβάλανε τήν ἐκμετάλλευση κάθε ρήγματος (διομολογήσεις, ξένες σημαῖες, διαμετακομισμός, πειρατεία,¹⁷ κ.λ.π.) πού ὀδηγοῦσε στήν ὁποια συσσώρευση κεφάλαιου.

Αὐτό ἀκριβῶς εἶναι τό στοιχεῖο πού τήν ἀστική μας τάξη ὀδηγεῖ σ' αὐτόν τόν τρόπο ἰδιόρρυθμης - μονόπλευρης ἀνάπτυξης.

Αὐτός, ὁ οἰκονομικός καί ἱστορικός λόγος, εἶναι πού μέχρι καί *σήμερα* τήν «σπρώχνει» νά ἀναπτύσσεται κατά πρῶτο λόγο στόν βιομηχανικό τομέα τῶν θαλάσσιων μεταφορῶν κι ὄχι ἡ «κακή» της ἐπιλογή, τό «ἀνθεθνικό» τοῦ χαραχτήρα της, τό «περιπλανώμενον τοῦ ἑλληνο», ἡ «ἐξ ἀρχῆς» ἀντιδραστικότητα της, καί ἄλλα τέτοια ἰδεαλιστικά κριτήρια πού ἐνδέχεται ἴσως νά ἀποτελοῦν στοιχεῖα κρίσης τῆς συμπεριφορᾶς ἐνός ἀτόμου ὄχι ὅμως καί μιᾶς τάξης.

Χαρακτηριστικό δλης αυτής της Ιστορίας, είναι ότι το ναυτεμπορικό ελληνικό κεφάλαιο, δρώντας τελειώς ταξικά, με μοναδικό κριτήριο το κριτήριο της επιδίωξης του μέγιστου δυνατού κέρδους, πραγματοποιεί το μεγαλύτερο μέρος της συσσώρευσης του έξω από τον κυρίως έλλαδικό χώρο (στis παροικίες και άλλοι).

Λίγο μετά την απελευθέρωση, θά εισβάλει ολοκληρωτικά με τη μορφή —κύρια— του τραπεζικού και θά επιβάλει τούς «ρυθμούς» του στο ισχύον νεοελληνικό κρατίδιο.

Τό ελληνικό κεφάλαιο δέν πραγματοποιεί λοιπόν την πρωταρχική του συσσώρευση στηριζόμενο αποκλειστικά στην καταστροφή της άγροτιάς, αλλά —ταυτόχρονα— στηριζόμενο και στην διεθνή πειρατική - άποικιοκρατική του δράση, καταληστεύοντας μαζί με τούς μεγάλους άποικιοκράτες τούς 'Αφρικανικούς λαούς και κομίζοντας πελώρια κέρδη που πραγματικά δέν αντιστοιχούν στην ισχύή έσωτερική πολιτικο-στρατιωτική του βάση.

Η ιδιόρρυθμη λοιπόν διαμόρφωση είναι αυτή που προσδιορίζει τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνικής άστικής τάξης. Είναι αυτή που προσδιορίζει την άδυναμία, άντιπατικότητα και ένδοτικότητα της stis «διεθνείς» της σχέσεις. Είναι εκείνη που προσδιορίζει τον άντεπαναστατικό συμβιβασμό της με τη «φεουδαρχία» συμβιβασμό που όδηγησε στο μεταπελευθερωτικό άστικοσιφλικάδικο συγκρότημα έξουσίας.

Στηριγμένοι stis παραπάνω παρατηρήσεις, βλέπουμε καθαρά τίς «ιδιαιτερότητες» του θέματος, που μάς οδηγούν σίγουρα σε μία διαμετρικά άντίθετη άντίληψη μ' αυτή που και σήμερα ακόμα κυριαρχεί στη σύγχρονη νεοελληνική σκέψη, και που έννοει με βάση άντιεπιστημονικά και επιφανειακά κριτήρια και στοιχειά άνάλυσης νά θεωρεί την Έλλάδα σά μία χώρα του τρίτου κόσμου, σά μία χώρα νεοαποικιακή.

Η άντίληψη αυτή, άλλοτε παραγνώνει κι άλλοτε συνειδητά άγνοεί¹⁸ όλο αυτό τό ύλικό που καταδειχνει την συγκεκριμένη, πολύχρονη και βασανιστική διαμόρφωση του ελληνικού άστισμού, που άποκαλύπτει την άμεση και ένεργό συμμετοχή της ελληνικής άστικής τάξης στην παγκόσμια άποικιοκρατική άγορά σε μιάν ιστορική περίοδο που γιά τό σύνολο, σχεδόν, τών χωρών της Άσίας, Άφρικής και Λ. Άμερικής κάτι τέτοιο ήταν τελειώς άδιανόητο.¹⁹

Τό γεγονός της άμεσης έξάρτησης του ελληνικού κεφάλαιου από τά ισχυρά καπιταλιστικά κέντρα δέν άναιρεί καθόλου τό στοιχείο της ένεργού συμμετοχής του stόν πειρατικό άποικιοκρατικό καταμερισμό έστω και σάν ένας τελευταίας κατηγορίας συμμέτοχος stά άποικιακά υπερκέρδη. Όσα ίσα τό άντίθετο μία και μόνο έτσι μπορούμε νά κατανοήσουμε διαλεχτικά την άνισόμερη καπιταλιστική άνάπτυξη, την άνισότητα stόν καταμερισμό της παγκόσμιας άγοράς, τίς διαφορές μιάς μικρής από μία μεγάλη καπιταλιστική (ίμπεριαλιστική σήμερα) δύναμη, που παρ' όλα αυτά έχουν ένα κοινό παρονομαστή στη ληστεία τών χωρών του σημερινού τρίτου κόσμου, και τέλος τίς άπειρες «λεπτομέρειες» που άποτελούν συνθετικό βάθρο γιά κάθε επιστημονική έρμηνεία.²⁰

Διαφορετική ήταν άναμφίβολα ή εικόνα στο πεδίο της άγροτικής παραγωγής. Η έλλειψη ιδιοκτησίας πάνω στη γή, ή συνολική, σχεδόν, ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος από τό κράτος, ή καθοριστική έλλειψη επενδύσεων και έργων ύποδομής στην άγροτική παραγωγή, περιόριζαν άσφυκτικά τά περιθώρια οικονομικής δράσης της άγροτικής τάξης που όχι μόνο δέν άντιμετώπιζε ζήτημα πλαταΐς διεύρυνσης της παραγωγής, αλλά έμπαινε καθημερινά στο δίλημμα της άπλης άναπαραγωγής της. Γιατί ουσιαστικά σ' αυτό τό δίλημμα έμπαινε κάθε άγρότης όντας άναγκασμένος νά παράγει τίς από-

λυτα αναγκαίες σέ οίκογενειακό επίπεδο άξίες χρήσης στό βαθμό πού τό πεδίο τών ανταλλακτικών άξιών καί τών χρηματικών δοσοληψιών ήταν έξαιρετικά περιορισμένο.

Ή ακόμη καί στήν περίπτωση πού τά πράγματα σ' όρισμένες περιοχές έπαιρναν μιάν ευνοϊκότερη τροπή, ή συνολικότερη άδυναμία του συστήματος νά ανταποκριθεί στίς άπαιτήσεις μιās διευρυμένης άναπαραγωγής γίνονταν άμεσα φανερή.

Σ' αυτό τό έξαιρετικά δυσμένες πλαίσιο γιά τόν βαλκάνιο καί έλληνα άγρότη, γίνονται νομίζω κατανοητά δυό πράγματα. Α) Ότι ή οίκονομική καί κοινωνική καθυστέρηση του άγροτικού στοιχείου δέν μπορούσε νά ξεπεραστεί στά πλαίσια του υπάρχοντος συστήματος καί Β) Ότι ή μοναδική πολιτική διάξοδος πού άντικειμενικά υπήρχε γιά τίς μεγάλες άγροτικές μάζες ήταν αυτή της βίαιης ρήξης τους μέ τό κυρίαρχο πολιτικό - στρατιωτικό συγκρότημα έξουσίας.

III. Συγκεκριμένα χαρακτηριστικά καί ιδιομορφίες του Έλληνικού άστισμού

Ή έμπορευματοποίηση της παραγωγής καί ή ανταγωνιστική λειτουργία του έμπορίου ιδιαίτερα τήν τελευταία τριακονταετία του 18ου αιώνα, συντέλεσαν άποφασιστικά στήν άφύπνιση της έθνικής συνείδησης τών βαλκανικών λαών. Τήν περίοδο πού στήν Ευρώπη διαμορφώνονται καί ολοκληρώνονται τά έθνικά κράτη στόν όθωμανικό χώρο πρωτοδιαμορφώνονται οί όροι ουσιαστικής συγκρότησης της έθνικής συνείδησης τών υπόδουλων καί δημιουργούνται οί πρώτες άφετηρίες τών μελλοντικών έθνικών άνταγωνισμών.²¹

Ή ανάπτυξη καί συγκρότηση της έθνικής συνείδησης στους νοτιοβαλκανικούς λαούς περνάει από διάφορες καμπές. Ή πορεία ρήξης της τόσο μέ τά «βυζαντινά κατάλοιπα» του πατριαρχικού καί φαναριωτικού κύκλου όσο καί μέ τήν κυρίαρχη «όθωμανική ιδεολογία» δέν υπήρξε εύκολη καί ταχεία.

Μέσα σ' αυτό τό πλαίσιο διαμορφώνονται άργά αλλά σταθερά οί όροι ήγεμονίας του ελληνικού έθνικού στοιχείου. Πολλοί καί σύνθετοι είναι οί λόγοι πού οδηγούν στό άποτέλεσμα αυτό. Γεγονός παραμένει ότι τό ελληνικό στοιχείο σέ σχέση μέ τά υπόλοιπα βαλκάνια, παρουσίαζε τά έξής ιδιαίτερα χαρακτηριστικά πού ό συνδυασμός τους μέ τό σύνολο τών υπόλοιπων στοιχείων μορφοποιήθηκε στά γνωστά Ιστορικά άποτελέσματα.

Πρώτο καί κύριο χαρακτηριστικό ήταν ή ύπαρξη ενός «Ιστορικού βάρους». Ή σύνδεση μέ τό άμεσο βυζαντινό παρελθόν καί ή έκμετάλλευση - ένσωμάτωση του άπώτερου αρχαϊκού παρελθόντος δίνανε στό ελληνικό στοιχείο ένα ιδιαίτερο πολιτικό - πολιτιστικό βάρος. Δεύτερο χαρακτηριστικό ήταν ή εξάπλωση του ελληνικού άστικου ή υπό διαμόρφωση άστικού πληθυσμού σ' όλο τόν γεωγραφικό χώρο, πράγμα πού του έδινε όχι μόνο τή δυνατότητα συνολικότερης έποπτείας αλλά —παράλληλα— καί τή δυνατότητα ταχύτερης όργάνωσης ενός μηχανισμού διαδοχής. Αυτό σέ συνδυασμό μέ τό γεγονός ότι μ' έναν όρισμένο τρόπο τό διάσπαρτο ελληνικό στοιχείο άποτελούσε τήν «άστική έστία»²² μέσα στόν «άγροτικό περίγυρο» διαμόρφωνε ένα έξαιρετικά ευνοϊκό πλαίσιο γιά τήν διεκδίκηση της ήγεμονίας από τόν υπόλοιπο βαλκάνιο άστισμό. Ή ύπεροχή αυτή παρουσίαζε όμως καί ένα μειονέκτημα. Τήν έλλειψη κάθετης δόμησης σ' ένα συμπαγή έδαφικά καί πληθυσμιακά χώρο πράγμα πού μείωνε κάπως τήν ύπεροχή της «πανβαλκανικής» ελληνικής άστικής τάξης άπέναντι στίς άλ-

λες «τοπικές», αλλά μέ ούσιαστικότερη κάθετη δόμηση, βαλκανικές μπουρζουαζίες.

Τρίτο χαρακτηριστικό ήταν τό στοιχείο τής γλώσσας. Όντας ή επίσημη θρησκευτική καί έμπορική γλώσσα, έμελλε νά παίξει άποφασιστική σημασία στά πλαίσια τής πολυεθνικής, πολυγλωσσικής καί πολυθρησκευτικής πραγματικότητας τής όθωμανικής αυτοκρατορίας. Ή άπουσία μιās συστηματικά όργανωμένης έσωτερικής άγοράς καί συνεπακόλουθα ή έλλειπτική οικονομική διασύνδεση τών διάφορων περιοχών καθιστά σταδιακά τήν έλληνική γλώσσα άναγκαστικό διεθνή κώδικα τής περιοχής.²³

Τέλος ένα τέταρτο σημαντικό στοιχείο ήταν ή άπό κάθε άποψη συντριπτική ύπεροχή τού έλληνικού ή έλληνόφωνου στοιχείου στους μηχανισμούς τής κρατικής διοίκησης. Είναι πέρα άπό κάθε άμφιβολία άποδειγμένο τό είδικό βάρος τής φανεριώτικης έλίτ καί τών παραδοσιακών της διανοούμενων στά πλαίσια τής κρατικής - διοικητικής μηχανής όπως καί τού Πατριαρχείου στά πλαίσια τής παράλληλης θρησκευτικοπολιτικής έξουσίας.²⁴

Τά τέσσερα αυτά στοιχεία δίνανε κατά τή γνώμη μου μιάν έμφανή ύπεροχή στό έλληνικό ή εύρύτερα έλληνόφωνο στοιχείο άπέναντι στίς άλλες βαλκανικές εθνότητες. «Άπό άντικειμενικούς λόγους ό ρωμέϊκος άστισμός άσκούσε, άν μπορούμε νά τό πούμε έτσι, κηδεμονία έπάνω στή νεαρή άστική τάξη όλης σχεδόν τής Βαλκανικής».²⁵

Κι είναι αυτό τό έξαιρετικά εύρύ πλαίσιο πού δίνει στήν έλληνική εθνικοαστική έκδοχή ένα σημαίνοντα πανβαλκανικό, θά λέγαμε, χαρακτήρα.

Πραγματικά ή πελώρια αυτή διοικητική πείρα καί ή άναμφίβολα άναπτυγμένη λόγια καί λαϊκή κουλτούρα σέ συνδυασμό μέ τήν έντονη οικονομική δραστηριότητα καί ό,τι αυτή συνεπάγεται, δέθηκαν μέ τό δράμα άνασυγκρότησης τής έλληνικής εθνότητας σάν «φυσικού κληρονόμου» τού τεράστιου «ίστορικού βάρους» τής βυζαντινής καί άρχαιοελληνικής παράδοσης διευκολυνόμενα άπό τό έξαιρετικής σημασίας συνδετικό - προωθητικό στοιχείο τής κυρίαρχης σ' όλο τό χώρο έλληνικής γλώσσας.

Στό βαθμό πού ή έγκυρότητα τών στοιχείων αυτών δέν άμφισβητείται μπορούμε νά έπιστημόνουμε τήν έμφανή σημασία πού άπόκτησαν στή συγκεκριμένη περίπτωση, οι διάφοροι έξωοικονομικοί (μέ τή στενή έννοια) παράγοντες στή διαμόρφωση τής ιδεολογικής ταυτότητας τού σύγχρονου έλληνικού άστισμού.

Ή σταδιακή άνάπτυξη - συγκρότηση τής ναυτεμπορικής άστικής τάξης διαμορφώνει μιá νέα πραγματικότητα, μιá άφαίρεση τών «πρωτείων» άπό τό κατ' έξοχήν «ένοποιητικό» στοιχείο τής ιδεολογίας τού σύγχρονου βαλκάνιου. Ή όρθοδοξία παύει νά 'ναι τό κατ' έξοχήν άποφασιστικό διαχωριστικό στοιχείο άνάμεσα στά ύποτελή καί κυρίαρχα έθνη καί τή θέση της έρχεται βαθμιαία νά καταλάβει ή ιδεολογία τού σύγχρονου άστισμού,²⁶ ιδεολογία τής όποιας βασικός έκφραστής ύπήρξεν ή ναυτεμπορική άστική τάξη, δηλαδή τό έλληνικό καί τό έλληνοποιημένο ή ταχώς έλληνοποιούμενο έλληνόφωνο νοτιοσλαβικό ή άλβανικής προέλευσης στοιχείο.

Είναι άπαραίτητο στό σημείο αυτό νά τονίσουμε τήν ιδιουρθμία κάτω άπό τήν όποία συντελοούνταν ή ιδεολογική αυτή συγκρότηση. Γιατί στό βαθμό πού ένα μεγάλο σέ όγκο καί ποιότητα κομμάτι, τής έλληνικής ναυτεμπορικής άστικής τάξης, βρίσκονταν έξω άπό τόν γεωγραφικό έλλαδικό χώρο, στίς έλληνικές παροικίες τού έξωτερικού,²⁷ ήταν έπόμενο όχι μόνο νά 'ρθεί σέ άμεσώτερη έπαφή μέ τά σύγχρονα ριζοσπαστικά ιδεολογικά ρεύματα, αλλά καί νά συγκροτηθεί ταχύτερα καί σφαιρικότερα άπό τό έντός τών άσφυκτικών όθωμανικών τειχών δρών τμήμα της.²⁸ Τό παράδειγμα τού Ρήγα, αλλά καί τού Άνώνυμου καί τής Φιλικής μās δείχνει λ.χ. χαρακτηριστι-

κά πώς οι ιδέες της γαλλικής επανάστασης εισχώρησαν στον έλλαδικό γεωγραφικό χώρο διά της τεθλασμένης, φαινόμενο πού, μέ διαφορετικές αναλογίες, επαναλήφτηκε μερικές δεκαετίες αργότερα μέ την τεθλασμένη εισβολή της αναρχικής καί σοσιαλιστικής ιδέας.²⁹

Ή ένταξη - ένσωμάτωση της έμποροναυτικής άστικής τάξης στόν παγκόσμιο άποικιοκρατικό καταμερισμό της έργασίας καί ή διαμόρφωση της πολύπλοκης καί άντιφατικής σχέσης της συνάρτησης - έξάρτησης πού συνεπάγονταν αυτό, πραγματώνεται από την πρώτη άκόμα περίοδο συγκρότησής της καί σφραγίζει καί την μετέπειτα περίοδο διαμόρφωσης σέ τάξη γιά τόν έαυτό της, άποφασιστικά. Γιατί κατάληξε νά διαμορφωθεί σέ *τάξη καί γιά τόν έαυτό της*. Πραγματικά γιά τόν έλληνα έφοπλιστή ή πάροικο μεγαλέμπορο βάση της ιδεολογίας τους κατάληξε νά 'ναι ή ανάπτυξη της παγκόσμιας άγοράς καί ή εξασφάλιση του μέγιστου δυνατού κέρδους άνεξάρτητα από τό άν αυτό όδηγοϋσε στην άνάπτυξη ντόπιας - έθνικής άγοράς καί στην διασφάλιση της άνεξαρτησίας της. Τόν προσανατολισμό αυτό ένίσχυαν οι έξαιρετικά άντίξοες συνθήκες στην τουρκοκρατούμενη άνατολή καί δელéαζαν οι «πλούσιες προσφορές» τών άνταγωνιζόμενων άποικιοκρατών.

Έτσι, σταδιακά τό συμφέρον τών εϋπορων αυτών μερίδων ταυτίστηκε μέ τά συμφέροντα της ξένης άποικιοκρατικής παρουσίας. Ή ταύτιση αυτή έταίνε νά έκμηδενίσει τις θετικές προοπτικές πού έμφανίζονταν γιά την όργάνωση μιås αυτοκίνητης ντόπιας άγοράς.³⁰

Ή κοινωνική τους λοιπόν ψυχολογία καί συνείδηση στό βαθμό πού ή βασική οικονομική τους πραχτική διοχετεύονταν στην άναζήτηση της συμφερώτερης επένδυσης - χωρίς μόνιμο, ίσχυρό δεσμό μέ κάποιον έπιχειρηματικό τομέα- ήταν έξαιρετικά ρευστή στό μέτρο πού ή κάθε μεταβολή στή σφαίρα του έπιχειρηματικού τομέα διαμόρφωνε καί άντίστοιχες οικονομικοπολιτικές έπιλογές. Τό άποτέλεσμα καθ' όλα πολύπλοκο καί άντιφατικό άποτυπώνονταν στό ιδιόμορφο φαινόμενο της άνάπτυξης μιås νεοελληνικής έθνικής συνείδησης άλλά -παράλληλα- καί μιås κοσμοπολίτικης «υπερελληνικής» νοοτροπίας πού συνέκλιναν σέ ένα ιδιότυπο ιδεολογικό μόρφωμα.

Ήν ή πραγματικότητα αυτή άποτελεί τό κυρίαρχο στοιχείο γιά τό κομμάτι εκείνο του μεγάλου έμποροναυτικού κεφάλαιου πού ήταν ιδιαίτερα δεμένο μέ την άποικιοποίηση του άνατολικομεσογειακού χώρου, ή πραγματικότητα πού χαρακτήριζε τά άλλα μικρά καί μεσαία κομμάτια της έμποροναυτικής άστικής τάξης καθώς καί την αδιάκοπα πληττόμενη βιοτεχνική, ήταν πολύ διαφορετική.

Ή από τή θέση της μέσα στην παραγωγική διαδικασία ή μεσαία καί μικρή έμποροναυτική άστική τάξη, ή σπονδυλική στήλη καί τό μυαλό της μυστικής επαναστατικής όργάνωσης του Ρήγα καί της μεγάλης Φιλικής, ήταν άναγκασμένη νά όραματίζεται τά πράγματα περισσότερο έθνοκεντρικά. Γιατί μόνο από την όργάνωση μιås αυτοκίνητης - άνταγωνίσιμης έσωτερικής άγοράς καί από την οίκοδόμηση μιås έναλλακτικής κοινωνικής πραγματικότητας ήτανε μορετό νά μορφοποιηθούν καί ολοκληρωθούν οι οικονομικές καί ιδεολογικοπολιτικές της έπιλογές. Είναι, φυσικά, ζήτημα συγκεκριμένης ιστορικής έρευνας ή μελέτη του κατά πόσο ή δυναμική αυτή τάση της μεσαίας καί μικρής έμποροναυτικής τάξης, μορεούσε κάτω από διαφορετικούς χειρισμούς, νά φέρει μεγαλύτερα πλήγματα στην άργοσβύνουσα όθωμανική στρατοκρατική μηχανή καί τους σκληροτράχηλους εύρωπαίους άποικιοκράτες.

Γεγονός πάντως παραμένει ότι ή όξυνση της οικονομικοκοινωνικής κρίσης τά

τελευταία τριάντα προεπαναστατικά χρόνια οδηγούσε στη συγκρότηση μιάς ανταγωνιστικής του συστήματος κοινωνικής συνείδησης. Ή διάσταση ανάμεσα στον ευημερούντα εφοπλιστή ή μεγαλέμπορο και τον καταστρεφόμενο βιοτέχνη και μικρό βιομηχανικό παραγωγό ή τον αμείλικτα πληττόμενο μικρέμπορο³¹ και μικροκαραβοκύρη μεγαλώνει αδιάκοπα. Για όλους αυτούς που η καθολική οικονομική και κοινωνικοπολιτική κρίση σήμαινε γρήγορη ή βαθμιαία εξαφάνιση ή ρήξη με την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων έπαιρνε τη μορφή αναγκαιότητας. Όμως η διαδικασία σύγκλισης - συγκρότησης ενιαίας εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στον διευρυμένο αυτό χώρο αποδείχτηκε εξαιρετικά δύσκολη.

Μεγάλα τμήματα από εξαθλιωμένους αγρότες και κατεστραμμένους βιοτέχνες και μικρέμπορους κατέφυγαν στο εξωτερικό επανδρώνοντας τις ήδη υπάρχουσες παροικίες ή δημιουργώντας νέες πρωτογενείς εστίες. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα μία μερική αποδυνάμωση του εσωτερικού μέτωπου στο βαθμό που η μαζική εξοδος εκτόνωνε ή αποδυνάμωνε τον εσωτερικό αναβρασμό. Όμως η αποδυνάμωση αυτή δεν μπορούσε παρά να 'χε ένα χαρακτήρα προσωρινό. Στο βαθμό που η κρίση στη βιοτεχνική - βιομηχανική παραγωγή πήρε καταστροφικές διαστάσεις με την εκτόπιση της βιοτεχνίας και την ανακοπή της μικρής βιομηχανικής παραγωγής από την ευρωπαϊά ανταγωνίστρια και στο βαθμό που η κρίση έπληξε τελικά και τον εις άκμή εύρισκόμενο πρίν λίγα μόλις χρόνια ναυτιλιακό τομέα, η επιτάχυνση της διαδικασίας ώριμανσης της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης των πλατιών αυτών μεσοαστικών μικροαστικών στρωμάτων ήταν φυσική.

Παράλληλες διαδικασίες συντελούνταν στο επίπεδο της «τρίτης τάξης», αυτής που τον κύριο όγκο της απάρτιζαν οι πολυάριθμοι αγρότες και ναύτες καθώς και το περιορισμένο σέ όγκο κομμάτι των εργαζόμενων στην βιοτεχνική και υποτυπώδη βιομηχανική παραγωγή. «Υπολογίζοντας την παραγωγή μιάς τυπικής καλλιεργητικής μονάδας στά τέλη του ΙΗ αιώνα βρίσκουμε ότι στην περίπτωση μιάς άριστης αποδοτικότητας (10 συγκομιδή προς 1 σπόρος) τό καθαρό πλεόνασμα που έμενε στο γεωργό μετά την άφαιρηση του σπόρου (10% της ακαθάριστης παραγωγής), της δεκάτης και άλλων επιβαρύνσεων (14%), του ζωτικού ελάχιστου (10,67%) τή μέγιστη υποχρεωτική έμπορευματοποίηση που αντίστοιχεί στη χρηματική φορολογία (6,66%) και τή γαιοπρόσοδο (29,5%) ήταν της τάξης των 12,17% της ακαθάριστης παραγωγής».³² Τά στοιχεία αυτά υπολογισμένα μέ βάση την άριστη αποδοτικότητα δείχνουν καθαρά τό βαθμό έκμετάλλευσης του άμεσου παραγωγού στά τελευταία χρόνια του 18ου αιώνα. Άν σ' αυτή τή στυγνή οικονομική πραγματικότητα, τήν έκταση της όποιας μερικά έκθέσαμε παραπάνω, προσθέσουμε τό άθλιο καθεστώς των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων που κορυφώνονταν μέ τήν καθημερινή χρήση οικονομικής και έξωοικονομικής βίας, μπορούμε νά 'χουμε μία εικόνα της υπάρχουσας κατάστασης και μία έρμηνεία γιά τήν όζύτητα που έκδηλώνονταν στο χώρο αυτό οι κοινωνικές αντίθέσεις.³³

Ή συνειδητοποίηση από τή μεριά τους ότι είναι ή πιό στυγνά έκμεταλλευόμενη τάξη, όλοκληρωτικά άπροστάτευτη άπέναντι στις ίδιοτροπίες της φύσης και του έσωτερικού έλληνα και όθωμανού δυνάστη, προσανατολίζει όρισμένα τμήματα τους σέ βίαιες μορφές άντιπαράθεσης που μορφοποιούνταν συστηματικότερα μέσα από τή ληστεία και τή θαλάσσια πειρατία, ενώ ένα άλλο σημαντικό τους τμήμα έπαιρνε τό δρόμο της ξενιτειάς, του έποικισμού των δυσπρόσιτων όρεινων περιοχών, ή μεταπηδούσε στον έμπορικό τομέα.

IV. Σημείωση για τα βασικά προβλήματα της προεπαναστατικής περιόδου

Όπως και παραπάνω παρατηρήσαμε ή αντιφατική πραγματικότητα των τελευταίων προεπαναστατικών χρόνων οδηγούσε αναπόφευκτα σ' ένα σταυροδρόμι αποφασιστικών εθνικών και κοινωνικών επιλογών.

Τρία ήταν τα βασικά προβλήματα, μά ή λύση τους δέν ήτανε καθόλου απλή για τίς επαναστατικές εθνικολαϊκές δυνάμεις.

Τό πρώτο σχετίζονταν μέ τήν αναγκαιότητα δημιουργίας μιās έστίας κρατικής, ενός πολιτικά κυρίαρχου κράτους πού νά διασφαλίζει τήν όμαλή έσωτερική ανάπτυξη τής αγοράς και τήν εθνική ταυτότητα και συνοχή.

Τό δεύτερο σχετίζονταν μέ τό πρόβλημα τής γής. Σέ μία κοινωνία, δοσιματικού κατά βάση χαρακτήρα, μέ κυρίαρχη σχέση πάνω στή γή τή σχέση τής κρατικής ή μεγαλογαιοκτημονικής ιδιοκτησίας³⁴, αναγκαία συνθήκη όποιασδήποτε επαναστατικής μεταβολής ήταν τό μοίρασμα της κατά πλήρη κυριότητα στόν άμεσο παραγωγό.

Τό τρίτο σχετίζονταν μέ τά αστικοδημοκρατικά δικαιώματα και βασικά τά άτομικά δικαιώματα και αυτά του έλευθερου έμπορίου. Ή αναπτυσσόμενη έμποροναυτική αστική τάξη αλλά και ή προβιομηχανική - βιοτεχνική αστική τάξη ήταν φυσικό νά ζητάν τήν κατάργηση κάθε κατάστασης πού έβαζε φραγμούς στήν ανάπτυξη τους. Γι' αυτό και ζητούσαν έπίμονα τήν εξάλειψη τής τουρκικής ιδιοκτησίας πάνω στή γή, τήν έλευθερία πάνω στήν ιδιοκτησία της, τήν εξασφάλιση των ατομικών ελευθεριών. Μέ δυό λόγια τή δημιουργία των συνθηκών εκείνων πού μόνο μία εθνική έστία, ένα ανεξάρτητο εθνικό κράτος θά μπορούσε νά τής προσφέρει ανοίγοντάς της τήν προοπτική για μία σφαιρική κάλυψη τής «δικής» της έσωτερικής αγοράς και παρέχοντάς της τήν ασφάλεια για τό άπλωμα των έξωτερικών της δραστηριοτήτων.

Όλα αυτά σέ συνδυασμό μέ τήν καθημερινή συνειδητοποίηση των έπερχόμενων γεγονότων διαμόρφωσαν σχετικά γρήγορα τό ταξικό και πολιτικό πλαίσιο των αντίπαλων στρατοπέδων.

Στό χώρο αυτό πού σχηματικά μπορούμε νά άποκαλέσουμε εθνικολαϊκό στρατόπεδο ή μπλόκ τής επαναστατικής άλλαγής συμπαρατάσσονταν ένα πλήθος από κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις πού οι βασικότερες ήταν ή μεγάλη εξαθλιωμένη άγροτική μάζα, οι βιοτέχνες και οι στά μέτρα τής έποχής τους βιομηχανικοί παραγωγοί, οι ναυτεργάτες και τό σύνολο του ναυτικού πληρώματος, οι μικροί και μεσαίοι έμποροι τής θάλασσας και τής στεριάς, ή προοδευτική διάνοηση των ελεύθερων επαγγελματιών και ό κατώτερος κλήρος, τό φτωχοϋπαλληλικό προσωπικό των μεγαλοεφοπλιστών, γαιοκτημόνων, μεγαλέμπορων ή τής δημόσιας και στρατιωτικής άρχής καθώς και ό κύριος όγκος των μικρών ένοπλων σχηματισμών των κλεφτών και άρματωλών πού στελεχώνονταν στήν πλειοψηφία τους από έξεγερμένα άγροτικά στοιχεία. Από τίς δυνάμεις αυτές τόν κύριο όγκο, τή βασική, όχι όμως και διευθυντική δύναμη τής άλλαγής, αποτελούσαν αναμφίβολα οι άγρότες. Σέ δύναμη καθοδηγητική άναδείχτηκε ή ριζοσπαστική μικρή αστική τάξη, νησιώτικη και ήπειρωτική. Γιατί αυτή λόγω θέσης είχε τή δυνατότητα όχι μόνο νά άναζητήσει μίαν ιδεολογία διαφορετική από αυτή του κυρίαρχου συγκροτήματος αλλά και νά τήν βρεί στό πρόσωπο των ιδεών τής γαλλικής επανάστασης.

Πραγματικά ή έπαφή της όχι μόνο μέ τόν όθωμανό και ντόπιο Έλληνα δυνάστη αλλά —ταυτόχρονα— και τόν ξένο άποικιοκράτη δίνανε στήν πολυάριθμη αυτή τάξη

τή δυνατότητα της σφαιρικότερης θέασης. 'Ο ρόλος της πού από τὰ πράγματα ήταν εξαιρετικά ἐνεργητικός ἐνισχυόταν ιδιαίτερα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι αὐτὴ ήταν ὁ πῶς ἄμεσος καὶ εὐαίσθητος φορέας τῶν νέων ἐπαναστατικῶν κηρυγμάτων, τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἀνεξιθρησκείας.³⁵

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. α) Ἡ χρήση τοῦ δρου φεουδαρχία, φεουδαρχικό κλπ, ἀπὸ μέρους μου σὲ εἰσαγωγικά, ήταν μιά συμβατική διέξοδος στὸ βασικὸ πρόβλημα τῶν δομικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ὀθωμανικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Μὲ βάση ὅσα μπόρεσα νὰ μελετήσω καὶ συσχετίσω θεωρῶ ἀνεπαρκεῖς τόσο τὴν κλασικὴ προσέγγιση πού θέλει νὰ βλέπει στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία τὴν κοινωνία μὲ τὰ χαρακτηριστικά τῆς δυτικῆς φεουδαρχίας, ὅσο καὶ ὁρισμένες νεωτεριστικές, γραμμικῆς ὁμως στὴν οὐσιαστικὴ τους πλευρά, ἀπόψεις πού θέλουν νὰ βλέπουν σ' αὐτὴ κυρίαρχο τὸν ἄσιατικὸ τρόπο παραγωγῆς. Ἡ διαπίστωση αὐτῆ, στὸ βαθμὸ —φυσικά— πού εἶναι σωστή, πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴ διαμόρφωση, συγκρότηση καὶ διατύπωση μιᾶς πῶς προχωρημένης ἄποψης πού νὰ ἀνταποκρίνεται στὰ ἐξαιρετικὰ πολὺπλοκα χαρακτηριστικά τοῦ συγκεκριμένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, στὸ βαθμὸ μάλιστα πού οἱ ἐρευνες στὸ σημεῖο αὐτὸ βρίσκονται σ' ἕνα σημαντικὰ χαμηλὸ βαθμὸ μιά καὶ μόλις, στὰ τελευταῖα χρόνια, ἔχει ξεκινήσει μιά κάποια σοβαρὴ ἐπιστημονικὴ ἐρευνα μὲ βάση τίς ἄμεσες διαγνωστικὲς πηγές.

β) Τὸ ἴδιο θὰ ἔλεγα ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν χρήση ὁρισμένων «περιγραφικῶν» δρων πού φανερῶνουν τὴν ἄρνηση παραδοχῆς τῶν καθιερωμένων κλισσέ, ἀλλὰ —ταυτόχρονα— καὶ τὴν ἀδυναμία, ὑποκειμενικὴ τουλάχιστον, νὰ συντεθεῖ μὲ δρους οὐσιαστικούς γιὰ σύγχρονη λειτουργικὴ καὶ ὄχι δάνεια ὀρολογία.

2. Γιὰ περ. βλέπε Κ. Μοσκόφ: «Ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση στὴν Ἑλλάδα 1830 - 1909», ἰδ. ἐκδ. σελ. 75 ἐπ. Ἀθήνα 1972. Κ. Σιμόπουλου: «Ξένοι ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα», τ. Β', Ἀθήνα 1973. Κ. Βεργόπουλου: «Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα», ἐκδ. «Ἐξάντας», σελ. 54 ἐπ.. Ἀθήνα 1975.

3. «... τὸ ὀθωμανικὸ νόμισμα τοῦ 1520 εἶχε χάσει περὶ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα ἄνω τῶν 88% τῆς ἀξίας του, ἥτοι ἐσημείωσε μιά ἀπώλεια τοῦ μισοῦ περίπου τῆς ἀγοραστικῆς ἀξίας του. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰῶνα, τὸ ὀθωμανικὸ νόμισμα σημείωσε μιά καινούργια πτώση ἐπίσης τοῦ μισοῦ τῆς νέας ἀγοραστικῆς του δύναμης». Γιὰ περ. βλέπε Κ. Βεργόπουλου δ. π. σελ. 53. «Στὶς συναλλαγές ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση ἔρχονται ἀντιμέτωπες δύο διαφορετικὲς νομισματικὲς πραγματικότητες: τὸ ἀσθενές καὶ σὲ συνεχὴ ὑποτίμηση νόμισμα τῆς ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τὸ νόμισμα τῶν κυρίαρχων οἰκονομιῶν, ἐπενδύμενο στὴν παραγωγή, πού φτάνει μεταμορφωμένο σὲ ἐμπόρευμα. Σὲ σχέση μὲ τὸ τσεκίνι (σταθερὸ χρυσὸ νόμισμα) τὸ τουρκικὸ νόμισμα χάνει μέσα στὸν 18ο αἰῶνα 9 φορές τὴν ἀξία του: ἔτσι τὸ τσεκίνι παρουσάζει μιά ὑπερτίμηση τῆς τάξης τοῦ 60% ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1700 - 1770 καὶ 132,5% στὰ ἔτη 1770 - 1800». Γιὰ περ. βλέπε Σπ. Ἀσδραχά: «Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα: προβλήματα οἰκονομικῆς ἱστορίας τῆς Τουρκοκρατίας» στὸν τόμο «Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, ΙΕ' - ΙΘ' αἰῶνας», ἐκδ. «Μελίσσα», σελ. 38, Ἀθήνα 1979.

4. «Ὁ Ταταρντζίκ μᾶς πληροφορεῖ πὼς οἱ χωρικοὶ μὲ τίς γυναῖκες τους καὶ τὰ παιδιά τους δούλευαν νύχτα καὶ μέρα γιὰ νὰ μποροῦν νὰ πληρῶνουν τοὺς ὅλο καὶ μεγαλύτερους φόρους. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς δὲν εἶχαν οὔτε ἕνα πιάτο φαγητό. Καὶ ὁ Ταταρντζίκ κατάληγε: "Ἄν συνεχιστεῖ αὐτὴ ἡ κατάσταση ἡ Αὐτοκρατορία θὰ καταστραφεῖ...". Γιὰ περ. βλέπε Νίκου Ψυρούκη: «Ἱστορία τῆς Ἀποικιοκρατίας — (ἡ Αὐγὴ)», ἐκδ. «Ἐπικαιρότητα», σελ. 285 ἐπ., Ἀθήνα 1974 καὶ Κ. Βεργόπουλος στὸ ἴδιο.

5. Ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ αὐτὸ σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα πού μᾶς δίνει ὁ Φελίξ Μπωζοῦρ τὸ 1797 «ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδας δὲν μπορεῖ νὰ ὑπολογιστεῖ πάνω ἀπὸ 1.920.000 ψυχές», δηλαδὴ τὸ 20,6% περίπου τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς βαλκανικῆς μὲ βάση τὰ στοιχεῖα τοῦ 1820. Γιὰ περ. βλέπε Φελίξ Μπωζοῦρ: «Πίνακας τοῦ Ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος στὴν Τουρκοκρατία (1787 - 1797)», ἐκδ. «Ἀφοὶ Τολιδη», σελ. 41, Ἀθήνα 1974. Βλέπε ἐπίσης καὶ Κ. Μοσκόφ, δ.π. σελ. 70 καὶ Κ. Βεργόπουλο, δ.π. σελ. 54 ἐπ.

6. Θέλω νὰ τονίσω, ιδιαίτερα στὸ σημεῖο αὐτό, ὅτι ὅταν μιλάμε γιὰ Ἑλλάδα - Ἑλλαδικὸ ὠρὸ κλπ, δὲν πρέπει σὲ καμιά περίπτωση νὰ ταυτίζουμε τὸ ὠρὸ αὐτὸ μὲ τὰ ὄρια τοῦ σημερινοῦ νεοελληνικοῦ κρά-

τους, που είναι το αναγκαστικό ιστορικό αποτέλεσμα που πρόκυψε σταδιακά μέσα από μία βασανιστική πορεία 120 περίπου χρόνων (ως και την Ένωση των Δωδεκανήσων), και που δεν έχει καμιά απολύτως σχέση με τον σέ δολόκληρη την Βαλκανική και Μικρασία διάσπαρτο ελληνισμό της περιόδου εκείνης και πολύ περισσότερο με τους αρχικούς δραματισμούς όλων των μεριδίων της νεοσυγκροτημένης, τότε, ναυ-
τεμπορικής άστικής τάξης.

7. Για τη σημασία του όλου ζητήματος, βλέπε αναλυτικότερα τις παρατηρήσεις στο άρθρο μας «Ο Μάξι-
μος και τα προβλήματα γέννησης και διαμόρφωσης του ελληνικού άστισμού», περ. «Αντί», τεύχος 75,
σελ. 39 - 42, Αθήνα 1977.

8. Για περ. βλέπε Σ. Ασδραχά, ό.π. σελ. 33. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου.

9. Για περ. βλέπε Σεραφεΐμ Μάξιμου: «Το ελληνικό έμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα», έκδ. «Στο-
χαστής», σελ. 51, Αθήνα 1976.

10. Στις άρχές του 19ου αιώνα (1820) ο έλλαδικός πληθυσμός της Ελλάδας των σημερινών γεωγραφι-
κών όρίων αποτελούσε κατά τον Ο. Barkan το 36,8% του συνόλου του βαλκανικού πληθυσμού. Ο
περισσότερος πληθυσμός της χώρας σάν αποτέλεσμα της αδιάκοπης μετακίνησης των πεδινών πληθυ-
σμών προς την ασφαλέστερη όρεινή ένδοχώρα, κατοικεί στίς όρεινές και ήμιορεινές περιοχές όπου και
πραγματοποιούνται τά 2/3 της άγροτικής και βιοτεχνικής παραγωγής στά τελευταία χρόνια του 18ου αιώ-
να. Δεν είναι ή πεδινή Ελλάδα και τά πλούσια νησιά του Αρχιπέλαγους που αποτελούν τούς ζωτικούς
οικονομικούς χώρους. Είναι τά άγωνα, δυσκολοπόρθητα Αίγαιοπελαγίτικα νησιά και οι βλοσυρές όρεινές
περιοχές του ήπειρωτικού χώρου που δίνουν το μέγιστο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό βάρος στήν
Ελλάδα του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα και του πρώτου τέταρτου του 19ου.

11. Η ελληνική έμποροναυτική δραστηριότητα ύπαρκτη από τά τέλη του 15ου αιώνα ολοκληρώνεται
και ουσιαστικοποιείται στά μέσα του 18ου. Σημαντικό ρόλο στήν ανάπτυξη αυτή έπαιξε ή σταδιακή
παρακμή των Ιταλικών ναυτικών πόλεων και ιδιαίτερα της κυρίαρχης στή Δ. Στερεά, Πελοπόννησο και
Κρήτη, Βενετίας της όποιας ο κύκλος άρχισε νά κλείνει το 1669 μέ την κατάληψη της Κρήτης από την
Τουρκία ύστερα από δύόμιση περίπου δεκαετίες πολέμων και άγριου ανταγωνισμού.

12. Η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή αντίθετα, εξασφάλιζε στήν ελληνική έμποροναυτική άστική
τάξη, την διφορούμενη, πλην σαφή στήν τυπική της πλευρά, κάλυψη, της τσαρικής Ρωσίας.

13. Για περ. βλέπε Κ. Μοσκόφ, ό.π. σελ. 84.

14. Για περ. βλέπε Σεραφεΐμ Μάξιμου: «Η Αύγή του Έλληνικού Καπιταλισμού», Γ' έκδοση, σελ. 27 έπ.
έκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 1973. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου.

15. Έξαιρετικά πλούσιο άποδεικτικό ύλικό γιά τήν άνοδο του έμπορικού τομέα και τήν ελληνική ναυ-
τεμπορική δραστηριότητα μās δίνουν τά δυό βιβλία του Σεραφεΐμ Μάξιμου: «Η Αύγή κλπ.», και τό
«Έλληνικό Έμπορικό Ναυτικό κλπ.», ό. π., μέ τίς μοναδικές γιά τήν έποχή του προσεγγίσεις του συγγρα-
φέα, καθώς και ή μελέτη του Ν. Σβωρόνου: «Le commerce de Salonique au XVIIIe siecle», Paris 1956,
πού δυστυχώς στά ελληνικά, έχουν κυκλοφορήσει σέ μετάφραση Σπύρου Ασδραχά μόνο τά κεφάλαια V
- VI (περίπου 63 σελίδες) στόν συγκεντρωτικό τόμο «Η οικονομική δομή κλπ.», ό.π. σελ. 419 - 461. Τό
ίδιο χρήσιμο μπορεί νά σταθεί και ή σύντομη μελέτη του Γ. Λεονταρίτη: «Έλληνική Έμπορική Ναυτιλία
(1453 - 1850)» πού πρωτοδημοσιεύτηκε από τήν Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος τό 1972 μαζί μέ άλλες
μελέτες και ξανακυκλοφόρησε στή σειρά «Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας» από τήν ΕΜΝΕ - Μνήμων τό
1981.

16. Ένδειξη της όλης άνόδου είναι ή ανάπτυξη του έξαγωγικού έμπορίου στά χρόνια άνάμεσα στά 1787
- 1797. Σύμφωνα μέ τά στοιχεία πού μās παραθέτει ό Φ. Μπωζούρ, οι έξαγωγές στήν Άγγλία, Γερμανία,
Ιταλία, Όλλανδία, Ρωσία και Γαλλία έφτασαν τά 8.821.320 πιάστρα σέ σχέση μέ τίς εισαγωγές πού μό-
λις ξεπέρασαν τό μισό φτάνοντας τά 4.970.670 πιάστρα. Τό γεγονός ότι ή κατάσταση αυτή εύνοούσε τίς
συνθήκες της καπιταλιστικής πρωταρχικής συσσώρευσης είναι χωρίς άμφιβολία φανερό, πού άποφρα
μπορούσαν όμως ή συσσώρευση αυτή νά πάρει στό βαθμό πού τό καθεστώς των άνισων ανταλλαγών έπι-
καθόριζε μία μονόπλευρη ανάπτυξη, προσανατολισμένη στόν τομέα των θαλάσσιων μεταφορών; Μ' αυτή
τήν έννοια στό βαθμό πού ή διευρυμένη άναπαραγωγή έγκλωβίζονταν στό ύπάρχον δεσμευτικό πλαίσιο
ή συσσώρευση αυτή άποκτούσε τά στατικά χαρακτηριστικά της μή επένδυσης σέ νέες παραγωγικές δρα-

στηριότητες. Μιά οικονομία όμως τόσο μονόπλευρα προσανατολισμένη δεν είναι φυσικό να γίνεται εύκολη σε κάθε αλλαγή της συγκυρίας, όπως τό έδειξαν τὰ κατοπινά μετά τήν άρση τών άποκλεισμών δύσκολα οικονομικά χρόνια;

17. 'Η πειρατεία σαν σημαντικός προκεφαλαιοκρατικός τρόπος πρωταρχικής συσσώρευσης κεφάλαιου, δεν έχει ακόμα γίνει αντικείμενο σοβαρής επιστημονικής έρευνας από τήν ελληνική πλευρά. Κι όμως ή σημασία της άποδεικνύεται έξαιρετικά σημαντική ιδιαίτερα γιά τήν περιοχή του Αιγαίου όπου από πολύ νωρίς, τέλη 15ου αιώνα, αποτέλεσε ένα οργανικό, αν και άνορθόδοξο, τμήμα της τοπικής έμποροναυτικής δραστηριότητας. Μάλιστα σέ όρισμένα μικρά Κυκλαδίτικα νησιά ή δραστηριότητα αυτή πήρε τέτοιες διαστάσεις πού, με τήν επικάλυψη και συμμετοχή του ντόπιου πληθυσμού, έφτασε νά αποτελέσει τήν κύρια πλευρά του συνόλου της τοπικής οικονομικής δραστηριότητας.

18. 'Η «άγνοια» λ.χ. τής έντιμης και συνειδητής επιστημονικής συμβολής του Μάξιμου, δεν αποτελεί τήν έξαίρεση. 'Αλλά, δείχνει μ' έναν τρόπο —πιο κραυγαλέο ίσως— τή συντριβή τής αντίληψης έκείνης πού πίστευε ότι ο μαρξισμός βρίσκεται πολύ πιο μακριά από τήν κάλυψη της νεοελληνικής Ιστορίας από μιά δυό μπροσούρες «Θέσεων γιά τήν 'Ιστορία», πού ούτε τίς άπαιτήσεις μιάς επιστημονικής διάλεξης δέ μπορούσαν νά καλύψουν. Τό ζήτημα έχει ιδιαίτερη σημασία και δεν είναι καθόλου «θεωρητικό». Μόνο και μόνο, τά κείμενα τών Κορδάτου, Γληνού, Μάξιμου και Λεκατσά είναι άρκετά γιά νά πείσουν και τόν πιο πεισματάρη αναγνώστη ότι δεν ήταν ο «έπίσημος» δρόμος ή μόνη διεξόδος γιά τήν ελληνική μαρξιστική σκέψη.

19. 'Αξιόλογη προσφορά πρós τήν κατεύθυνση αυτή αποτελούν τά βιβλία του Νίκου Ψυρούκη: «'Η Μικρασιατική Καταστροφή 1918 - 1923», Β' έκδοση, σελ. 71 έπ. έκδόσεις «'Επικαιρότητα», 'Αθήνα 1973, και «Τό Νεοελληνικό Παροικιακό Φαινόμενο», ίδια έκδοση, 'Αθήνα 1974.

20. Γιά περ. βλέπε Λ. 'Αξελού: «'Ο Μάξιμος και τά προβλήματα γέννησης και διαμόρφωσης του ελληνικού άστισμού», δ.π., σελ. 40 έπ.

21. «Κυρίως στη Βαλκανική, ο έθνικισμός εκδηλώθηκε από τήν πρώτη του περίοδο (μέσα 18ου αιώνα) ίσαμε τόν Εύρωπαϊκό πόλεμο (1914) ως θρησκευτική αντίθεση ανάμεσα τών σκλαβωμένων έθνοτήτων και τών κυριαρχών τους (Τούρκων). 'Η θρησκευτική αυτή μάσκα με τήν όποία παρουσιάστηκε ο έθνικισμός τών βαλκανικών λαών, σέ καμιά περίπτωση δεν μπορεί νά ξεγηγηθεί μονόπλευρα και νά χαρακτηριστεί σαν ένα φαινόμενο πού βγαίνει τά ίσα από τή διαφορετική θρησκεία πού είχαν οι Τούρκοι και οι λαοί της Βαλκανικής. Μιά πιο πλατειά ανάλυση του «θρησκευτικού παράγοντα» θά μäs δείξει πώς τά έλατήριά του ήταν υλιστικά.» Γιά περ. βλέπε Γιάννη Κορδάτου: «ο Ρήγας Φεραίος και ή Βαλκανική 'Ομοσπονδία», Β' έκδοση, έκδ. «'Επικαιρότητα», σελ. 37, 'Αθήνα 1974.

22. "Αν και ή έξαγωγή άσστηρών στατιστικών συμπερασμάτων είναι μάλλον αδύνατη, παρ' όλα αυτά, μπορούμε νά συμπεράνουμε ότι τό ύπ' εύρειαν έννοια άστικό και μικροαστικό στοιχείο πλησιάζει τό 20% μέ 25% του συνολικού ένεργου πληθυσμού τουλάχιστον στίς νότιες περιοχές της βαλκανικής. Όπως παρατηρεί ο Β. Κρεμμυδάς «μπορούμε νά υποθέσουμε ότι ως τό 1821 ή νέα άστική τάξη είχε περιλάβει ένα σημαντικό τμήμα του έλλαδικού πληθυσμού. Τό ποσοστό αυτό θά μπορούσε νά είχε φτάσει στήν πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα στό 30% περίπου του ένεργου πληθυσμού». Γιά περ. βλέπε Β. Κρεμμυδά: «Είσαγωγή στήν 'Ιστορία της Νεοελληνικής Κοινωνίας (1700 - 1821), έκδ. «'Εξάντας», σελ. 198, 'Αθήνα 1976.

23. «Στό μονοπόλιο τής θεσμοποιημένης έξουσίας, προστίθεται τό ήμιμονοπόλιο τής «τεχνικής» του γραπτού λόγου. Τά ελληνικά έφτασαν στό σημείο νά γίνουν ή μόνη γλώσσα συναλλαγής στό χώρο της Χριστιανικής 'Ανατολής», όπως ευστοχα παρατηρεί ο Κ. Τσουκαλός. Γιά περ. βλέπε: Κ. Τσουκαλά: «'Εξάρτηση και 'Αναπαραγωγή. 'Ο Κοινωνικός Ρόλος τών 'Εκπαιδευτικών Μηχανισμών στήν 'Ελλάδα (1830 - 1922)», έκδ. «Θεμέλιο», σελ. 33 έπ., 'Αθήνα 1977. 'Η υπογράμμιση είναι του συγγραφέα.

24. Γιά περ. βλέπε και Κ. Τσουκαλά, δ.π. σελ. 38 - 39. «Τόν 18ο αιώνα οι πλούσιοι 'Ελληνες κυριολεκτικά μονοπώλησαν τίς σημαντικές θέσεις τής όθωμανικής γραφειοκρατίας και γιά περισσότερο από έναν αιώνα κράτησαν άποκλειστικά τίς θέσεις του Μεγάλου Δραγομένου της 'Υψηλής Πύλης και του Δραγουμένου του στόλου». Γιά περ. βλέπε: Γ. Λεονταρίτη, δ.π., σελ. 31.

25. Γιά περ. βλέπε Γ. Κορδάτου: «ο Ρήγας κλπ.», δ.π. σελ. 34.

26. «Κιόλας, άλλωστε από τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα, ὁ ἀγώνας κλίνει ὑπὲρ τῶν νέων ἰδεῶν· ἀκόμη καὶ μεμονωμένες περιοχὲς ἐμφοροῦνται ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς δυτικῆς παιδείας· ὅταν ὁ διδάσκαλος τοῦ Τυρνάβου τῆς Θεσσαλίας ἄκουσε γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Σέργιου Μακραιῶν ἐναντίον τῆς θεωρίας τοῦ Κοπέρνικου (1797), ἀναφώνησε: «ὦ, ἀκόμη εἴμεθα νήπιοι καὶ ψοφοδεεῖς»». Γιά περ. βλέπε Κ. Θ. Δημαρᾶ: «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», ἐκδ. «Ερμής», σελ. 21, Ἀθήνα 1977.

27. Γιά περ. βλέπε Ν. Ψυρούκη: «Ὁ Ἑλληνας ἔμπορος - πάροικος τοῦ 18ου αἰώνα», στὸ «Νεοελληνικό Παροικιακὸ Φαινόμενο», ἐκδ. «Ἐπικαιρότητα», σελ. 58 ἐπ. Ἀθήνα 1974 καὶ Α. Βακαλόπουλου: «Ὁ Ἑλληνισμός τῆς Διασπορᾶς», στὸν ΙΑ τόμο τῆς «Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους», σελ. 231 ἐπ., Ἀθήνα 1975.

28. Οἱ συνέπειες τῆς συγκεκριμένης αὐτῆς κατάστασης, εἶχαν ἐξαιρετικὴ ἐπίδραση στὴν τροπὴ πού πήγαν ἀργότερα τὰ πράγματα στὸν κυρίως ἑλλαδικὸ χῶρο, στὸ βαθμὸ πού οἱ ἀναπτυγμένες παραγωγικὲς σχέσεις, ἀποτέλεσμα τῆς σημαντικῆς διεθνoῦς δράσης τοῦ ἐμποροναυτικοῦ κεφάλαιου, δὲν εὐθυγραμμίζονταν μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων στὴν ἡπειρωτικὴ ἐνδοχώρα. Ἡ ἔλλειψη ἀξιόλογου βιομηχανικοῦ, βιοτεχνικοῦ καὶ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ πολυάριθμο καὶ ἀξιόλογο ναυτικὸ, ὑποβάθμιζε σημαντικὰ τὴν προλεταριακὴ ἐκδοχὴ ἐκεῖ πού, σὲ τελευταία ἀνάλυση δίνονται οἱ ἀποφασιστικὲς μάχες. Καὶ ἡ πραγματικότητά αὐτὴ μὲ τίς σημαντικότερες ἐπιπτώσεις τῆς στὸ πεδίο τῶν «ἰδεολογικῶν» σχέσεων συνέχισε νὰ ἀποτελεῖ, ὅπως κι ἄλλοι τόνισαμε, καθεστῶς γιὰ ὅλο τὸ 19ο αἰώνα. Γιά περ. βλέπε: Α. Ἀξελού: «Γ. Σκληρός. Σταθμοὶ καὶ ὁρια στὴ Διαμόρφωση τῆς Κοινωνικῆς Συνειδήσεως στὴν Ἑλλάδα», ἐκδ. «Στοχαστής», σελ. 36, Ἀθήνα 1976.

29. Γιά περ. βλέπε στὸ ἴδιο σελ. 36 - 37.

30. Γιά περ. βλέπε: Ν. Ψυρούκη: «Τὸ Νεοελληνικὸ κλπ.», δ.π. σελ. 58 ἐπ. καὶ Β. Κρεμμυδᾶ: «Εἰσαγωγὴ κλπ.», δ.π. σελ. 177 ἐπ.

31. «Αὐτοὶ (ἡ τάξη τῶν πραγματευτῶν, σ.σ.) βασανίζονται ἀπὸ τὴν ἰδίαν κακὴν τύχην, μάλιστα δὲ αἱ δυστυχίαι τῶν αὐξάνουσιν ἀναλόγως μὲ τὰς ὑποθέσεις τῶν. Αὐτοὶ καθ' ἑκάστην δίδουσι τῷ τυράννῳ τόσας ποσότητας ἀπὸ κάθε εἶδος πραγματείας, ὅπου ἔχουσι, αὐτοὶ πληρώνουσι βαρύντατα δόσιματα, αὐτοὶ ὑποφέρουσι μὲ μεγαλυτέρας ζημίας εἰς τὰ ὀσιπτιὰ τῶν πάντοτε τοὺς βρωμεροὺς Ἀλβανίτας. Αὐτοὶ εἰς φυλακὴν, αὐτοὶ εἰς ἀγγαρείας. Αὐτοὶ τέλος πάντων εἶναι ὑποκειμένοι εἰς ὅλα τὰ χειρότερα κακά, ὅπου ἡμπορεῖ τινὰς νὰ στοχασθῇ. Πολλάκις ἡ τύχη τοὺς κατατρέπει καὶ εἰς τὰς ἐμπορικὰς τῶν ἐπιχειρήσεις, καὶ πολλοὶ ἀπενηθήσκουν εἰς τὴν φυλακὴν.». Γιά περ. βλέπε: Ἀνώνυμος τοῦ Ἑλληνοῦ: «Ἑλληνικὴ Νομαρχία ἥτοι Λόγος περὶ Ἑλευθερίας», ἐκδ. «Κάλλος», σελ. 91, Ἀθήνα 1968.

32. Γιά περ. βλέπε: Σ. Ἀσδραχᾶ: «Εἰσαγωγικὸ κλπ.», δ.π., σελ. 23.

33. «Ἀρχινώντας λοιπὸν ἀπὸ τοὺς γεωργοὺς ἥτοι χωριάτας, φρίττει τὸ πνεῦμα μου, εἰς τὸ νὰ διηγηθῶ τὴν ζῶν τῶν. Αὐτοὶ οἱ τάλαντες, ἀφοῦ κοπιᾶσουν δι' ὅλον τὸν χρόνον καὶ ὑποφέρουν ἀνεκδιήγητα βάσανα, ποτὲ δὲν τοὺς περισσεύει ὁ καρπὸς τῶν ἰδρώτων τῶν, διὰ νὰ ἀναπαυθῶσιν οὔτε μίαν ἡμέραν, καὶ σχεδὸν πάντοτε εὐρίσκονται στενοχωρημένοι νὰ πωλῶσι μέρος ἀπὸ τὰ φορέματά τῶν, διὰ νὰ ζωτρήφωνται.».

Τόσα μεγάλα εἶναι τὰ βάρη πού ὑποφέρουσι, καὶ τόσον μαρὰ ἡ ψυχὴ τῶν ὀθωμανῶν... Οἱ γεωργοί, ἡ σεβασμωτέρα κλάσις μιᾶς πολιτείας, ὁ σταθερώτερος στῆλος τῆς πολιτικῆς εὐτυχίας, ζῇ χειρότερα ἀπὸ τὰ ἴδια ζῶα. Βέβαια, ὁ πλούσιος ὀθωμανὸς τρέφει τὰ ἄλογα τοῦ μέ πολλὰ καλλίτερα φαγητὰ ἀπὸ ἐκεῖνα, ὅπου φυλάττουσιν εἰς τὴν ζῶν καὶ εἰς τὰς θλίψεις τὸν ἀθῶον καὶ δίκαιον χωριάτην.

Ἄλλὰ, μήπως τελειώνει εἰς αὐτὰ μόνον ἡ δυστυχία του; Αὐτὸς ὁ ταλαίπωρος πρέπει πρὸς τοὺτοις —ὃ ἐντροπὴ ἀνυπόφορος!— πρέπει, λέγω, νὰ χορτάσῃ τὴν λύσσαν καὶ τοῦ ληστοῦ τῆς ἐκκλησίας, ἥτοι τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ὡς κατωτέρω ρηθήσεται, εἰς τρόπον ὅπου οἱ χωριάτες... ἀφοῦ χάνουν τὰ δσα οἱ ὀθωμανοὶ τοὺς ἀρπάζουσι πιά δσα δίδουσι τῶν καλογηρῶν, μόλις ἡμποροῦσι νὰ ζήσωσι ἀπ' ὅσα τοὺς μένουσι. [Τὰ συνηθισμένα τῶν φαγητὰ εἶναι ἀγριολάχανα καὶ ψωμί ἀπὸ κριθάρι, δυὸ ἢ τρεῖς φορές τὸν χρόνον μόνον τρώγουσι κρέας].».

Αὐτὴ τὴν ἐξαιρετικὰ χαρακτηριστικὴ εἰκόνα γιὰ τὴν κατάστασι τῆς ἀγροτικῆς τάξεως, μᾶς δίνει ὁ Ἀνώνυμος στὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία τὸ 1806 καὶ ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἀναπακρίνεται οὐσιαστικὰ στὴν κατάστασι πού ἐπικρατοῦσε σ' ὅλο τὸν ἑλλαδικὸ ἀγροτικὸ χῶρο τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα. Ἡ πραγματικότητα αὐτὴ, ὅπως ἐπισημαίνει πάλι ὁ Ἀνώνυμος δὲν ἦταν καθόλου διαφορετικὴ γιὰ τοὺς λοιποὺς

εργαζόμενους στο χώρο της βιοτεχνίας και της μικρής νεοδιαμορφωμένης βιομηχανίας. «'Αλλά, τί νά είπω, διά τούς πολίτας; 'Ε, αυτοί χωρίς νά ἔχουν ὀλιγότερους κόπους καί μόχθους ἀπό τούς χωριάτας, ἔχουν τά βάσανα, καί περισσότερα καί φοβερώτερα, ἀπό αὐτούς. Οἱ τεχνίται, λοιπόν, δουλεύουν σχεδόν 18 ὥρας τό ἡμερόνυκτον, καί ποτέ δέν ἡμποροῦν νά ἀναπληρώσουν τās ἀναγκαίαις χρείας των. Οἱ προεστοί μέ τά ἀδίκαια δοσμάτα, οὐοὺ τούς ἐπιφορτῶνσι, τούς ἀρπάζουσιν, ἀπό τό ἓν μέρος, τόν ὀλίγον καρπὸν τῶν ἰδρώτων των, τό πλῆθος τῶν ἑορτῶν καί αἱ ἀγγαρεῖαι τούς ἐμποδίζουν, ἀπό τό ἄλλο μέρος, κάθε περισσότερον κέρδος, οὐοὺ ἤθελαν ἡμπορέσει νά κάωσι, καί ἀνάμεσα εἰς τόσας χιλιάδες, δταν τινάς φθάσῃ νά ἀναπληρώσῃ τὰ χρείας του μέ ὅσον κέρδος τοῦ μένει, νομίζεται πολλά εὐτυχής». Τὴν ἴδια περίπου εἰκόνα παρουσιάζει καί ὁ ναυτεργατικός χώρος, ἀν καί ἡ μέχρι πρὶν λίγα χρόνια ἀνῆλθῃ τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας ὑπέβαλε ὁρισμένες ψευδαισθήσεις γιὰ γρήγορη ἀνάκαμψη. 'Η ἔντονη καί παρατεταμένη δμωκ κρίσις τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα περιόρισε βαθμιαία τὶς αὐταπάτες, διαμορφώνοντάς τους σέ ἕναν ἀπὸ τούς κύριους φορεῖς τῆς ἐπαναστατικῆς προοπτικῆς. Γιὰ περ. βλέπε: 'Ανώνυμου τοῦ 'Ελληνος: «'Ελληνική Νομαρχία, ἦτοι Λόγος περὶ 'Ελευθερίας», δ.π., σελ. 86 ἐπ. Τὰ μέσα σέ ἀγγύλη εἶναι ὑποσημείωση τοῦ 'Ανώνυμου.

34. 'Η γῆ σύμφωνα μέ τό τούρκικο δίκαιο χωρίζετανε βασικά σέ πέντε κατηγορίες.

Α) Στῇ δημόσια ἢ τιμαριωτική (μιριγέ). 'Η γῆ αὐτὴ ἀποτέλεσμα τῆς διὰ τῆς σπάθης (κυλῖς) κατάκτησης ἀνῆκε κατὰ κυριότητα στὸν ἐπὶ τῆς γῆς ἐκπρόσωπο τοῦ Θεοῦ, τὸν σουλτάνο καί παραχωρεῖτο ἀπὸ αὐτὸν στοὺς ἐπικεφαλῆς τῆς στρατιωτικῆς κάστας διακριθέντες μέ ὁρο τὴν καταβολὴ φόρου καί τὴν ἐνεργὸ συνδρομὴ σέ περίπτωση πολέμου, Β) Στὴν ιδιόκτητη γῆ (μούλκ) ποὺ ἀνῆκε ἀρχικὰ στοὺς ἐκούσια ὑποτασσόμενους χριστιανούς, Γ) Στῇ γῇ ποὺ ἦταν ἀφιερωμένη στὴν ἐκκλησία (βακούφ), ποὺ ὑποδιαιρεῖτο σέ τρεῖς κατηγορίες. Τῇ γῇ ποὺ ἀνῆκε στὰ τζαμιά, τῇ γῇ ποὺ ἀνῆκε στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία καί τῇ γῇ ποὺ ἀνῆκε στὴν ἑβραϊκή, Δ) Στὴν κοινόχρηστη γῆ (μετρουκέ) καί τέλος Ε) Στὴν νεκρὴ γῇ (μεβάτ). Γιὰ περ. βλέπε Ν. Ι. Πανταζόπουλου: «Ρωμαϊκὸν Δίκαιον ἐν Διλεκτικῇ Συναρτήσῃ πρὸς τό 'Ελληνικόν», ἐκδ. «Αφοι Π. Σάκουλα», Δ' Ἐκδοσις, σελ. 136 ἐπ. Θεσσαλονίκη 1965.

35. Διαφορετικὴ σέ ἀρκετὰ σημεῖα παρουσιάζονταν ἡ ἰδεολογία τῶν ἐλλήνων ἀγροτῶν, ποὺ ἦταν «ἀντιφεοδαραρχική», ἀντιδυτικὴ μέ τάσεις ἐπιστροφῆς στὶς ἀγνές θρησκευτικὲς παραδόσεις. 'Η ὀρθοδοξία παρέμενε ζωντανὴ στὰ πλατεῖα λαϊκὰ στρώματα καί ἀποτελοῦσε ἰσχυρὸ στοιχεῖο πολιτιστικῆς καί πολιτικῆς σέ τελευταία ἀνάλυση ἀντίστασης τῶν κατώτερων λαϊκῶν τάξεων. 'Η βαθύτερη μελέτη τῆς δράσης καί τῆς ἰδεολογικῆς ἐπιρροῆς τοῦ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ στὰ Νοτιοδυτικὰ Βαλκάνια, θά βοηθοῦσε στὸ νά ἀποκατασταθεῖ τὸ πραγματικὸ πλαίσιο πάνω στὸ ὁποῖο μορφοποιήθηκε ἕνα σημαντικὸ τμῆμα ἀπὸ αὐτὸ τό πλατὺ ἀγροτικὸ λαϊκὸ ρεύμα.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

'Αλεξανδρῆς Κ.: «'Η ἀναβίωσις τῆς θαλασσίας μας δυνάμεως κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν», 'Αθήνα 1960.

'Ανώνυμου τοῦ 'Ελληνος: «'Ελληνική Νομαρχία ἦτοι Λόγος περὶ 'Ελευθερίας», ἐκδ. «Κάλβος», 'Αθήνα 1968.

'Αξελὸς Λουκάς: «'Ο Μάξιμος καί τὰ προβλήματα γέννησης καί διαμόρφωσης τοῦ ἑλληνικοῦ ἀστισμοῦ», περ. «'Αντί», τεῦχος 75, σελ. 39 ἐπ., 'Αθήνα 1977.

'Ασδραχᾶς Σπύρος: Α) «Μηχανισμοὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στὴν Τουρκοκρατία (ΙΕ' - ΙΣΤ' αἰῶνας)», ἐκδ. «Θεμέλιο», 'Αθήνα 1978.

Β) «'Η οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (ΙΕ' - ΙΘ αἰῶνας)». Συλλογὴ κειμένων ποὺ ἐπέλεξε καί ἐπιμελήθηκε ὁ Σ. 'Ασδραχᾶς. Καταχωροῦνται εἰκοσι συγγραφεῖς, Ἕλληνες καί ξένοι. 'Ο τόμος αὐτὸς μέ τὴν πολλαπλότητα τῆς θεματολογίας, τὸν πλουραλισμὸ τῶν ἀπόψεων, καί τὴν μεθοδολογικὴ του ἐνάργεια, ἀποτελεῖ ἀξιόλογο βοήθημα γιὰ τὴν μελέτη τῆς σημαντικῆς αὐτῆς περιόδου. 'Εκδ. «Μέλισσα», 'Αθήνα 1979.

- Βακαλόπουλος Άπ.*: Α) «Ιστορία του Νέου Έλληνισμού», τόμοι τέσσερις, Θεσσαλονίκη 1961 - 1974.
 Β) «Ιστορία της Μακεδονίας (1354 - 1833)», Θεσσαλονίκη 1969.
- Βεργόπουλος Κώστας*: «Τό αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα», έκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1975.
- Γκιόλιας Μάρκος*: «Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του», έκδ. «Τυμφορηστός», Αθήνα 1972.
- Γκωντελιέ Μ.*: «Ο άσιατικός τρόπος παραγωγής», έκδ. «Άδριο», χ.χ. έκδ.
- Κορδάτος Γιάννης*: Α) «Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασεως του 1821», έκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα 1972.
 Β) «Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Όμοσπονδία», έκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα 1974.
 Γ) «Τά Άμπελάκια και ό μύθος γιά τό συνεταιρισμό τους», Αθήνα 1955.
 Δ) «Πολιτική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας», Αθήνα 1925.
- Κρεμμυδάς Βασίλης*: Α) «Τό εμπόριο της Πελοποννήσου στό 18ο αιώνα (1715 - 1792)», Αθήνα 1972.
 Β) «Εισαγωγή στην Ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700 - 1821)», έκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1976.
 Γ) «Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο (1793 - 1821)», έκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1980.
- Λεονταρίτης Γεώργιος*: «Ελληνική Έμπορική ναυτιλία (1453 - 1850)», εκδόσεις ΕΜΝΕ - Μνήμων, Αθήνα 1981.
- Μάζμος Σεραφείμ*: Α) «Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού», έκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 1973.
 Β) «Τό Έλληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τόν ΧVΙΙΙ αιώνα», έκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 1976.
- Μοσκόφ Κωστής*: Α) «Η έθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830 - 1909 - Ίδεολογία του μεταπρατικού χώρου», Θεσσαλονίκη 1972.
 Β) «Θεσσαλονίκη. Τομή της μεταπρατικής πόλης», έκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 1978.
- Μπωζούρ Φελίξ*: «Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787 - 1797)», μετ. Έλένης Γαρίδη, έκδ. «Αφων Τολίδη», Αθήνα 1974.
- Πανταζόπουλος Νικόλαος*: «Τό δίκαιον της Όθωμανικής κατακτήσεως», Θεσσαλονίκη 1967.
- Παπαδόπουλος Θάνας*: «Εισαγωγικά στην Γραμματική της κοινής των Έλλήνων γλώσσης του Νικολάου Σοφιανού», έκδ. «Κέδρος», σελ. 15 έπ., Αθήνα 1977.
- Πασχάλης Δημ.*: «Κοτζαμπάσσηδες», έκδ. «Μπάυρον», Αθήνα 1973.
- Ροντινισόν Μ.*: «Ισλάμ και καπιταλισμός», έκδ. «Κάλβος», Αθήνα 1980.
- Σιμόπουλος Κ.*: «Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα», τόμοι τρείς, Αθήνα 1970 - '75.
- Σταυρόπουλος Θ.*: «Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα», έκδ. «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1979.
- Τσοποτός Δ.*: «Γή και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν», έκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα 1974.
- Τσουκαλάς Κ.*: «Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ό κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 - 1922)», έκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1977.
- Φιλιππίδης Δανιήλ - Κωνσταντᾶς Γρηγόριος*: «Γεωγραφία Νεωτερική Περί Ελλάδος», έκδ. «Ερμής», Αθήνα 1970.
- Φίνλεϋ Γ.*: «Ιστορία της τουρκοκρατίας και της ένετοκρατίας στην Ελλάδα», Αθήνα 1958.
- Hammer Yosephe.*: «Ιστορία της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας», τόμ. 2, Αθήνα 1870 - 74.
- Ψυρούκης Νίκος*: Α) «Ιστορικός χώρος και Ελλάδα», έκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα 1973.
 Β) «Τό νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο», έκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα 1974.
 Γ) «Ιστορία της άποικιοκρατίας», τομ. Α΄ και Γ΄, έκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα 1974, 1977.